

TÜRK KURTULUŞ SAVAŞI YILLARINDA ULUSLARARASI REKABET ALANI OLARAK TRANSKAFKASYA VE TÜRKİYE'NİN EKONOMİK İLİŞKİLERİ

(13 EKİM 1921 KARS ANTLAŞMASI SONRASI)*

Bige SÜKAN YAVUZ**

GİRİŞ

Sakarya Meydan Muharebesi, Kurtuluş Savaşı'nda iç ve dış dengelerin değişmesi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu aşamada Türk ulusu düşman karşısında inisiyatifi ele geçirirken, dış politikada da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Sakarya Zaferi, bir yandan Ankara Hükümeti ile barış görüşmelerini başlatmış olan Fransız Hükümeti'nin bu yöndeki çabalarını çabuklaştırıcı bir etken olurken diğer yandan 26 Eylül 1921'de Transkafkasya Sosyalist Cumhuriyetleri'nin (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın) katılımıyla Kars Konferansı'nın toplanmasına yol açmıştır. Konferansın sonunda TBMM Hükümeti ile Transkafkasya Cumhuriyetleri arasında imzalanan 13 Ekim 1921 tarihli Kars antlaşması ise, Türkiye'nin Kafkaslar'daki durumunu sağlamlaştırması ve Misak-ı Milli'yi bu üç devlete kabul ettirmesi açısından son derece önemlidir. Bu antlaşmayla birlikte, bu cumhuriyetlerle bir yandan normal diplomatik ilişkiler kurulurken diğer yandan ticari ilişkiler de geliştirilmiştir. Kars Antlaşması uyarınca ticari ilişkilerin kurulması, ekonomik, parasal vb. işlerin çözümlenmesi ve karşılıklı ilişkilerin daha düzenli hale getirilmesi amacıyla Şubat 1922'de Tiflis'te

* Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu tarafından 9-13 Eylül 2002 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen XIV. Türk Tarih Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü .

toplanan Türkiye-Transkafkasya Konferansı ise; Türkiye ile Transkafkasya Cumhuriyetleri arasında çeşitli sözleşmelerin (demiryolu, ticaret sözleşmeleri vb.) imzalanmasını beraberinde getirmiştir.

İşte Kars Antlaşması sonrası Türkiye-Transkafkasya Cumhuriyetleri ilişkileri, özellikle ekonomik boyutuyla Türkiye ile Kafkaslar'da çıkarları bulunan emperyalist güçlerin dikkatini çekmiştir. Dolayısıyla araştırmamızda, Türkiye-Transkafkasya ekonomik ilişkileri ağırlıklı olarak bölgeyle yakından ilgilenen bir devlete ait belgelerin, Fransız istihbarat raporlarının ışığında incelenerek Kurtuluş Savaşı yıllarında uluslararası rekabet gözler önüne serilecek ve bu ortamda izlenen Kafkas politikamızın şimdiye kadar yeterince irdelenmemiş bir yönü gün ışığına çıkarılmaya çalışılacaktır.

I. Türkiye-Transkafkasya İlişkilerinin Kısa Tarihçesi

Kafkasya bölgesinin Kafkas dağlarının kuzeyinde yer alan kısmına Kuzey Kafkasya, güneyinde kalan kısmına ise Güney Kafkasya, Mavera-yı Kafkasya veya Transkafkasya adları verilmektedir. Güney Kafkasya bölgesinde bulunan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri'nin Milli Mücadele döneminde Türkiye ile ekonomik ilişkilerinin doğru irdelenebilmesi için, Sovyet coğrafyasında yer alan Transkafkasya'nın Türkiye ile olan siyasi ilişkilerinin ortaya konulması kaçınılmazdır.

18. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'nın Kafkasya'da yayılma politikası, XIX. yüzyıl başları itibariyle sonuçlarını vermeye başlamıştır. Rus orduları karşısında üstün bir direniş gösteren Azerbaycan ve Dağıstan Hanlıkları sonunda Rusya'ya boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Rusya, kendisini Kafkasya'dan atmak isteyen İran'a karşı kazandığı zafer sonucu 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile bölgeye kesin olarak yerleşmiştir. Azerbaycan ve Gürcistan'a bu şekilde yerleşen Rusya'nın Kuzey Kafkasya ve Dağıstan bölgesinde tam olarak hakimiyetini sağlaması ise, dağlı Müslüman halkın direnci nedeniyle ancak 19. yüzyılın ortalarında gerçekleşebilmiştir¹.

1917'de patlak veren Bolşevik İhtilali üzerine Rus orduları Kafkaslar'dan çekilmiş, bu da aralarında Azeri Türklerinin de bulunduğu

¹ Yüksel Gamsız ve Emrullah Tekin, *Kafkasya ve Türkistan*, İstanbul, Harp Akademileri Yay., 1993, s. 4-5.

Kafkas ulusları arasında sevinç yaratmıştı. Sonuçta Azeri Türkleri Müsavat Partisi'nin önderliğinde örgütlenerek Gürcüler ve Ermeniler ile birlikte 22 Nisan 1918'de "Federal Demokratik Kafkas Cumhuriyeti"ni kurarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Ne var ki Ermeniler ve Gürcülerin iki yüzlülükleri nedeniyle Kafkas Cumhuriyeti otuz iki gün sonra dağılmak zorunda kalmıştı². 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs 1918'de de Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ederek bağımsız birer Cumhuriyet oldular³. Ancak bu üç devletin bağımsızlıkları fazla sürmemiştir. 27 Nisan 1920'de Kızıl Ordu Azerbaycan'a girmiş ve Bakû'de Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiş, 2 Aralık 1920'de Ermenistan, 20 Şubat 1921'de ise Gürcistan Sovyetleştirilmişti⁴. 1922 Martı'nda da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri birleşerek "Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"ni (Transkafkasya Federasyonu'nu) oluşturmuşlardı.⁵

Kafkasya ile olan siyasal, kültürel, tarihsel bağlarını koparmak istemeyen Osmanlı Devleti, Kafkaslar'daki gelişmeleri yakından izliyordu. Ne var ki 3 Mart 1918'de Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın imzalanması ve bu antlaşma uyarınca Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakılması, Gürcüler ve Ermeniler tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Bunun yanı sıra Brest-Litovsk Antlaşması uyarınca Kars, Ardahan ve Batum'da (Elviye-i Selâse'de) yapılan ve buraların Osmanlı Devleti'ne ilhakını kesinleştiren plebisit, gerek Ermeni, Gürcü gerekse Sovyet basınında olumsuz karşılanmıştı. Kafkas sorununu barış yolu ile çözmek isteyen Osmanlı Devleti ise, Brest-Litovsk'ta elde ettiği siyasi başarının onaylanmasını istiyordu. Ancak bu amaçla toplanan Trabzon Barış Konferansı'nda (14 Mart-14 Nisan 1918) Maveray-ı Kafkas Hükümeti temsilcileri bu antlaşmayı kabul etmemekte ısrar etmişlerdi. Bu arada Erzincan, Bayburt, Trabzon, Erzurum ve Tortum'u ele geçiren Türk kuvvetleri, Mart 1918'de, 1914 Osmanlı-Rus sınırına, Nisan 1918'de ise Sarıkamış, Batum ve Kars'ı ele geçirerek 1877-1878 Osmanlı-Rus sınırına ulaşmışlardı. Sonuçta, Türk askeri harekâtının baskısı ve oldu bittiler

² Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara, TTK, 1995, s. 67.

³ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, s. 137, 154.

⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C. II, 9. B., İstanbul, Remzi, Kitabevi, 1963, s. 394, 409.

⁵ Saray, s. 68; Y.A. Bağirov, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri II*, çev., A. Hasanoğlu, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı, 2000, s. 27.

sonucunda Tiflis Seym'i Osmanlı Devleti'nin isteğini kabul etmişti⁶. 11 Mayıs'ta Batum'da Osmanlı Devleti ile barış görüşmeleri yapmak üzere toplanan konferans ise, 4 Haziran 1918'de Batum Antlaşması adı altında Türkiye ile Transkafkasya'nın üç yeni cumhuriyeti arasında ayrı ayrı barış ve dostluk antlaşmalarının imzalanmasıyla sona ermişti. 4 Haziran 1918'de ayrıca Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında Bakû ile Batum arasındaki petrol sevkiyatı konusunda bir antlaşma imzalanmıştı. Türkiye Batum'da bu antlaşmaları imzalayarak bu üç cumhuriyeti tanıyan ilk ülke olmuştur⁷.

Sovyet Rusya, her ne kadar Maveraya-yı Kafkas'ta Bolşevik idaresini kuramamış olsa bile Bakû'da oldukça güçlüydü ve 18 Mart 1918'de Ermenilerin de desteği ile idareyi ele geçirmişti. Ancak Bakû'da gittikçe artan Ermeni baskı ve zulümleri karşısında Azeriler, Türkleri kurtarıcı olarak beklemeye başlamışlardı. Zaten Batum'da Osmanlı Devleti ile bağımsız Azerbaycan arasında yapılan antlaşma uyarınca Azeriler Osmanlı Devleti'nden askeri yardım isteme hakkına sahipti. Sonuçta Türk kuvvetleri Eylül 1918'de Bakû'yü ele geçirmişlerdi. Sovyet Hükümeti ise, Osmanlı Devleti'ni protesto ederek Brest-Litovsk barışının hükümsüz olduğunu tek taraflı olarak ilan etmişti⁸. Ne var ki İttifak Devletleri I. Dünya Savaşı'nda mağlup olunca, Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmış ve müterakenin 11. ve 15 maddeleri gereği Azerbaycan'daki kuvvetlerini geri çekmeyi kabul etmişti. Mondros Mütarekesi'nin ardından İngilizler, Kafkaslar'a çıkartma yaparak bölgeyi işgal etmişlerdi. Amaç, Bakû petrollerini İngiliz denetimi altına almaktı⁹. Türk ordusu 17 Kasım 1918'de Bakû'yü terk ederken, İngiliz kuvvetleri de beraberlerinde Rus ve Ermeni askerleri olduğu halde şehri işgal etmişlerdi. İngilizler Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Elviye-i Selâse'nin de boşaltılmasını istemişler, ancak boşaltma sona ermeden buraları ele geçirmeye başlamışlar ve 24 Aralık 1918'de Batum'u işgal

⁶ Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998, s. 413-419, 15/28 Kasım 1917'de Gürcü, Ermeni ve Azeri temsilcilerden oluşan Maveraya-yı Kafkas Komiserliği kurulmuştu. Bu bir çeşit federasyondur. 10/23 Şubat 1918'de ise bir Diyet Meclisi (Seym) kuruldu ve bu meclis Maveraya-yı Kafkas Komiserliği'nin en yüksek yürütme organı oldu. Kılıç, s. 86.

⁷ Sürmeli, s. 148, 155.

⁸ Kılıç, s. 420-421.

⁹ Dursun Yıldırım ve Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1990, s. 19.

etmişlerdi¹⁰. Her ne kadar Türk birlikleri bu toprakları boşaltırken Elviye-i Selâse'nin Ermeni ve Gürcülerin eline geçmemesi için Milli Şuralar kurulmuş olsa bile, İngilizler, 13 Nisan 1919'da Kars'ı işgal etmişler ve Kars Milli Şurası üyelerini tutuklayarak Malta'ya sürmüşlerdi. 19 Nisan 1919'da ise Kars'ın Ermenilerce işgaline izin vermişlerdi. Batum ve Ardahan ise daha önce Gürcüler tarafından işgal edilmişti¹¹.

Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra Ordu teşkilatı lağvedilmiş ve bu arada 9. ordunun dört tümeni XV. Kolordu olarak yeniden düzenlenerek komutanlığına Nisan 1919'da Kâzım Karabekir Paşa tayin edilmişti. Kâzım Karabekir Paşa, bu göreve başladığından beri, Türk bölgelerine sürekli saldıran Ermenilere karşı bir harekâtın kaçınılmaz olduğu düşüncesindeydi. Ne var ki Ruslarla ilişkilerin geliştirilmek istendiği bir dönemde bu hareket sakıncalı olabilirdi¹². Şöyle ki, Büyük Millet Meclisi'nin açılışını izleyen günlerde İtilaf Devletleri ile bir anlaşmaya varılamayacağını anlayan Ankara Hükümeti, Doğulu devletlerle olan ilişkilerine önem vermeye başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın Söylev'de de belirttiği gibi, "BMM Hükümeti'nin dışişleri ile ilgili ilk kararı Moskova'ya bir kurul göndermek olmuştur. Kurul, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında idi... 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan yola çıkan kurulun temel görevi, Rusya ile ilişki kurmaktır. Rusya'nın hükümetimizle yapacağı antlaşmanın bazı ilkeleri saptanıp 24 Ağustos 1920'de ön imzası olmakla birlikte, durumun bir gereği olarak uzlaşılamayan kimi noktalardan dolayı antlaşma gecikmiştir."¹³

İşte Mustafa Kemal Paşa'nın "uzlaşılamayan kimi noktalar" ile kastettiği, Türkiye'nin doğu illerinden Ermenilere toprak verilmesi sorunudur. Çiçerin, 27 Ağustos 1920'de Bekir Sami (Kunduh) Bey'den Van ve Bitlis'te Ermenilere toprak verilmesini istiyor ve Türkiye'ye yapılacak Sovyet yardımının bu koşula dayandığını ileri sürüyordu. Bekir Sami Bey ise, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve ekonomik çıkarlarına aykırı bulduğu bu öneriyi kabul edemeyeceğini ve sorunu hükümetine danışacağını bildiriyordu. Dolayısıyla Ermeni sorunu nedeniyle görüşmeler kilitlenmişti. Çıkmaz, 1920 yılı boyunca devam etmiş ve antlaşma, ancak Doğu ordumuzun Taşnak Ermenilerini yenmesinden ve Rusya'ya yeni bir delegasyon gönderilmesinden sonra 16 Mart 1921 tarihinde imzalanabilmişti¹⁴.

¹⁰ Sürmeli, s. 355,386.

¹¹ Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, TTK, 1991, s. 8.

¹² *A.g.e.*, s. 8,39.

¹³ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev 1920-1927*, C. II, Ankara, TTK, 1984, s. 619.

¹⁴ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Ankara, TTK, 1986, s. 5-58.

Yine Mustafa Kemal Paşa'nın Söylev'de söylediği gibi, "... Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan beri Ermeniler, gerek Ermenistan içinde gerek sınıra yakın yerlerde Türkleri toptan öldürmekten vageçmiyorlardı. 1920 yılı sonbaharında Ermeni kıyımı dayanılmaz bir kerteye geldi. Ermeniler üzerine yürümeye karar verdik..."¹⁵ 28 Eylül 1920 sabahı başlayan Doğu harekâtı sonunda ise, Türk kuvvetleri Sarıkamış, Kars ve Gümrü'yü ele geçirdiler ve 2/3 Aralık gecesi Gümrü Antlaşması imzalandı. Ancak Taşnak yönetimi bu antlaşmayı henüz onaylamadan, Bolşevikler Ermenistan'da iktidarı ele geçiriyorlardı. Ve de Erivan'da kurulan Bolşevik rejimi, Gümrü Antlaşması'na tepki gösteriyor ve bu antlaşmanın Ermenistan'ı Türk koruyuculuğu altına soktuğunu iddia ediyordu¹⁶. Her ne kadar Ermeni sorunu sürdürülmeye çalışılsa bile, Bolşevikler Ermenistanı ele geçirincede Türkiye için Ermenistan tehlikesi ortadan kalkmış oluyordu.

Türkiye'nin ilk uluslararası antlaşması olan Gümrü Antlaşması, aynı zamanda 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması için bir aşama oluşturmuştu. Bu antlaşma, Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler nedeniyle onaylanamadığı için yürürlüğe girmemiş ve yerini 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'na bırakmıştır. Türk-Rus sınırını belirlemek üzere Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması ile Misak-ı Milli ile belirtilen sınırlar tanınmış, böylece Kars ve Ardahan sancakları tamamıyla Türkiye'ye bırakılmış, buna karşı Batum'un Gürcistan'da kalması kabul edilmişti¹⁷.

II. Kars Antlaşması ve Türkiye-Transkafkasya İlişkileri

Rusya, Moskova Antlaşması ile bir anlamda Gümrü Antlaşması'nı hükümsüz hale getirmişti. Aslında Moskova Antlaşması'nda bu konuda bir madde bulunmamasına karşın, aynı antlaşmanın 15. maddesinde Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetleri arasında yapılacak anlaşmadan söz ediliyordu. Şöyle ki Ruslar, Moskova Antlaşması görüşmelerine Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan temsilcilerinin de katılmasını istemişler, ne var ki Türk heyeti

¹⁵ *Nutuk-Söylev*, C. II, s. 653.

¹⁶ Söyler, C. II, s. 35. Ermenistan 2 Aralık 1920'de Sovyetleştirilmişti.

¹⁷ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I, Ankara, TTK, 1983, s. 18, 29. Esasında 1920 Temmuzunda, Batum İngilizler tarafından boşaltılınca Gürcülerce işgal edilmiş, ancak bu durum Brest Litovsk ve Trabzon Antlaşmalarına aykırı olması nedeniyle Türkiye tarafından hemen protesto edilmişti. Sonuçta Ankara'da Gürcü Elçisi ile Türkiye-Gürcistan antlaşması görüşmelerinin başladığı Şubat 1921'de, Türkiye'nin Gürcü Elçisine verdiği ültimatomla Artvin, Ardahan ve Batum'un tarafımızca işgali kabul edilmişti. *Nutuk-Söylev*, C. II, s. 657. Ve de Türk ordusu, 23 Şubat 1921'de Ardahan ve Artvin'i, 11 Mart 1921'de de Batum'u kurtarmıştı. Sürmeli, s. 648, 664.

buna karşı çıkmış ve bu nedenle Moskova Antlaşması'nda bu cumhuriyetlerle ayrı bir antlaşmanın yapılması yönünde bir madde yer almıştı¹⁸.

Moskova Konferansı'ndan sonra Türk-Sovyet Antlaşması'nın 15. maddesi uyarınca diplomatik görüşmeler başlatılmış ve bu temaslarda Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında tek bir anlaşmanın yapılması yolunda Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri görüş bildirmişlerdi. Bu politikanın gerekçesini ise, bu cumhuriyetlerin ekonomik, siyasal, kültürel çıkarlarının savunulması kadar emperyalist devletlerin saldırılarına karşı tek bir Transkafkasya cephesinin kurulması ihtiyacı oluşturuyordu¹⁹.

Kafkas devletleriyle görüşmelerin başlatılması yolunda öneri, Temmuz 1921'de Gürcistan Hariciye Komiseri Swanidze tarafından yapılmış olmasına karşın görüşmeler ancak Sakarya Zaferi'nden sonra gerçekleşebilmişti²⁰. 26 Eylül 1921'de Kars'ta çalışmalarına başlayan konferansta, Türk delegasyonuna Kâzım Karabekir Paşa başkanlık ediyor, karşı taraf müzakeresini ise Rus delegesi Ganetzky idare ediyordu. Kâzım Karabekir Paşa, konferansı açış söylevinde, kapitalist ve emperyalistlerin kendisine dayattıkları Sevr Antlaşması'nı tanımayan ve Batı'nın zulmüne bütün gücüyle göğüs geren Türk ulusunun, yüzünü Doğu'ya çevirdiğinde karşısında dünyasal önemde bir devrimin hareketiyle coşan Sovyet Rusya'yı gördüğünü, ona kardeşçe el uzatarak onunla Doğu'nun kurtuluşu ve refahına, dostluk ve kardeşliğine hizmet etmek için andettiğini vurgulamış, ayrıca Kafkas uluslarının Türkiye ile Sovyet Rusya arasında Doğu'nun önemli üyeleri olarak yer aldıklarını ve bu konferansta Moskova'da temelleri atılan dostluk antlaşmasının sağlanmasını ve pekiştirilmesiyle Doğu'da ebedi bir kardeşliğin oluşturulacağını belirtmişti²¹.

Gerçekten, Moskova Antlaşması'nın koşullarını daha da kesinleştirmek ve bazı anlamda tamamlamak, yani Türkiye ile Güney Kafkasya (Transkafkasya) Cumhuriyetleri arasındaki çözülmemiş sorunları

¹⁸ Gürün, s. 69-70.

¹⁹ A.M. Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, çev. Ataç Behramoğlu, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, s. 220.

²⁰ Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Ankara, 50. Yıldönümü Yayınları, s. 136.

²¹ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, Merk Yayıncılık, 1988, s. 96.

ele almak amacıyla toplanan Kars Konferansı'nda, görüşmeler son derece çetin geçmiş ve taraflar pekçok düşünce ve öneri dile getirmişlerdi²².

Sovyetler Birliği adına Kars Konferansı'na katılan Ganetzky, Rus "Novy Pout" gazetesine verdiği demeçte Kars Konferansı ile ilgili izlenimlerini aktarmıştı. Ganetzky'e göre, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması, bir dostluk ve kardeşlik antlaşması olup Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetleri arasında görüşmelerin başlamasına temel oluşturmuş ve de Kars Konferansı'nda öncelikli olarak Türkiye ile Transkafkasya Cumhuriyetleri arasındaki sınırlar belirlenmiş, ayrıca Ermenistan ile Türkiye arasında tutsakların değişimi sorunu da çözümlenmişti. Batum limanı sorunu ise, konferansta ele alınan ekonomik sorunların en önemlisiydi; şöyle ki Türkiye, 28 Ocak 1920'de kabul edilen Misak-ı Milli'ye göre Türkiye'ye ait olması gereken Batum vilayetindeki hükümler hakkında Gürcistan lehine feragat etmiş, ancak Batum limanı üzerinden Türkiye'den gelen veya Türkiye'ye giden transit mallar konusunda ayrıcalık elde etmişti²³.

Ganetzky, Novy Pout gazetesine verdiği demeçte, Ermeni sorununa da değinerek Kars Konferansı'nın Ermeni sorunu açısından özel bir önem taşıdığını belirtmiş ve Türkiye ile Ermeniler arasındaki yüzyıllık düşmanlıktan yararlanan emperyalist devletlerin iki ülke arasındaki kin ve nefreti kendi çıkarları doğrultusunda kullandıklarını vurgulamıştı. Sovyet temsilcisine göre, Gümrü Antlaşması sonrası, özellikle son aylarda Türk halkı ile Transkafkasya halkları arasında yoğunlaşan ilişkiler, gerek Türkiye'nin gerekse Ermenistan'ın aslında yabancı çıkarları için kan akıttıklarını ve iki ülkedeki büyük halk kitlelerinin çıkarlarının birbirleriyle uyduğunu gösteriyordu. Ganetzky, artık barış içinde yaşayan Ermeni ve

²² İsmail Musayev, *Azerbaycan-Türkiye İlişkileri 1917-1922*, Bakü, 1998, 38-39.

²³ Service Historique de l'Armée de Terre (Fransız Kara Kuvvetleri Arşivi, bundan sonra Château de Vincennes), 7 N 3257, D. 1, Ganetzky'nin 3.11. 1921 tarihli Rus "Novy Pout" gazetesinde yer alan demeci, s. 1-2. Azerbaycan SSC Ekim Devrimi Devlet Merkez Arşivi belgelerine göre, Türk heyeti Batum limanı üzerinde Türk denetimi kurmak, ayrıca Türkiye'ye büyük miktarlarda Bakü petrolü ve petrol ürünlerinin gönderilmesine ilişkin antlaşma yükümlülüğünü Azerbaycan'a zorla kabul ettirmek istiyordu. Öyle ki, Türkiye'nin Sovyet Gürcistan'ına ait Batum topraklarında bir tarafsız bölge elde etme arzusu içinde olduğu, ayrıca Türkiye'ye büyük miktarlarda Bakü petrolü gönderilmesiyle ilgili olarak Türklerce hazırlanan taslak konusunda Kars Konferansı'nda ciddi görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı iddia edilmektedir. A. Şemsudinov ve Y.A. Bağirov, *Bir Karagün Dostluğu: Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, çev. A. Hasanoğlu, İstanbul, Bilim Yay., 1979, s. 177. Kâzım Karabekir ise, Türkiye'nin Bakü gazlarından faydalanmasının sağlanmasını resmi celsede istediğini, Bakü'da ayda 208 milyon kilo petrol üretilmesine karşın bunun % 70'ini Rusların aldığını ve Türkiye'ye en çok 10 milyon kilo verilebileceğini, ayrıca Azeri temsilcisinin konferansta kendisine bu konuda yanıt verdiğini ve Azerilerin Türkiye'ye özel şekilde yardım yapacaklarını, ancak resmi taahhüt altına girmek istemediklerini bildirmektedir. Karabekir, s. 963.

Türklerin karşılıklı olarak birbirlerini anlamaya ve ellerinden geldiğince yardımlaşmaya çalıştıklarını, bunun en iyi göstergesinin de Ermeni delegasyonunu Kars'ta törenle karşılayan Müslüman bölge halkı olduğunu, aynı şekilde Kars Konferansı sonrası gittikleri Erivan'da halkın Kars Konferansı'nın sonuçlarından mutluluk duyduğunu ifade ediyordu²⁴.

Kâzım Karabekir Paşa da, "İstiklâl Harbimiz" başlıklı önemli yapıtında, Kars Konferansı'na katılmak üzere gelen heyetlere 26 Eylül'de parlak bir karşılama yaptırdığını, 12 Ekim'de ise yine bu heyetlere hem ziyafet verdiğini hem de son derece parlak bir imza töreni düzenlediğini ve bu törene konsololar, askerler ve okulların yanı sıra halkın da katıldığını yazıyordu. Karabekir Paşa, ayrıca, tasdikli antlaşmanın Erivan'da değiştirilmesini Rusların sırf Ermenileri memnun etmek için istediklerini açıklıyor ve Rusların Ermenilere yönelik politikaları hakkında şu yorumu yapıyordu: "... Anlaşıyor ki Ermenilere Bolşevik olursanız Taşnak sulhünden fazla çok şeyler kazanacaksınız vaadinde bulunmuşlar. Bir fark olmadığı görülünce bu gibi teferruatla halkı memnun etmeye çalışıyorlar..."²⁵ Karabekir, bu yorumu paralelinde, ayrıca, Rus delegesinin Ermenileri memnun etmek için kendisinden bazı isteklerde bulunduğunu, örneğin Kulp Tuzlasından yararlanma hakkının Ermenilere verilmesini, bunun yanı sıra Ani harabelerinin de Ermenilere bırakılmasını istediğini, ancak bu konuda ne kendisinden ne de Türk hükümetinden olumlu yanıt alamayan Ganetzky'nin yine de Ermenistan'a birşeyler sağlamak için çaba göstermekten vazgeçmediğini ve Erivan'da yaşanan açlık ve sefaleti kendisine anlatarak Türkiye'nin Ermenistan'a yardım yapmasını talep ettiğini, bunun üzerine Kars Konferansı'na katılan Türk heyetiyle birlikte Ermenistan'a bir miktar erzak, sığır ve şimendifer araç ve gereçleri göndermeye karar verdiklerini ve 8 Ekim 1921 tarihli tezkere ile Türkiye'nin yapacağı bu yardımı Rus tarafına tebliğ ettiğini bildiriyordu²⁶.

Ne var ki, Novy Pout gazetesine verdiği demeçte Kars Konferansı'nı Ermeni sorunu açısından değerlendiren Ganetzky, her ne kadar yabancı çıkarları için kan akıtan Ermenilerin ve Türklerin artık birbirlerini anlamaya ve yardımlaşmaya çalıştıklarını söylese bile, emperyalist Batılı güçlere karşı

²⁴ Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, Ganetzky'nin Novy Pout'a verdiği demeç, s. 3.

²⁵ Karabekir, s. 955, 967-968.

²⁶ A.g.e., s. 964-965.

varıyla yoğunla mücadele verdiği bir dönemde, Kars Konferansı sırasında Türklerin Ermenilere yaptığı bu yardımlardan açıkça söz etmemiştir. Oldukça ilginç olan bu durum, Kâzım Karabekir'in Rusya'nın Ermeni politikasına yönelik yorumunu haklı çıkarmaktadır.

Ganetzky'nin, 26 Eylül-10 Ekim 1921 tarihleri arasında çalışmalarını sürdürmüş olan Kars Konferansı'nın niteliği konusundaki değerlendirmeleri de oldukça ilginçti. Ona göre, bu konferans, gerek Türkiye ile Kafkasya arasındaki barışçıl birlikteliği bozmaya çalışan gerekse Ankara Hükümeti'ni zayıflatmaya ve ortadan kaldırmaya çabalayan uluslararası zalimlere, gözü doymazlara ağır bir darbe indirmiştir. Bu darbenin Yunan birliklerinin Ankara'ya gireceğinin söylendiği bir dönemde indirilmesi, Ankara Hükümeti'nin moralini yükseltmiş ve Türk halkı, artık Doğu sınırlarında hiçbir düşmanın kalmadığı, tam tersine orada güvenebileceği sağlam bir desteğin oluştuğu konusunda ikna olmuştur²⁷.

Kars Antlaşması'nın önemini gerek Doğu sınırlarını güvence altına alması gerekse Ermeni sorununu çözümü açısından vurgulayan Ganetzky'nin yanı sıra Mustafa Kemal Paşa, Kars Antlaşması'nı şu şekilde değerlendiriyordu:

"Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleriyle Moskova Muahednamesi dairesinde Kars'da 13 teşrinievvel tarihli muahednameyi akdettik. Bu muahede ile şarkta hukuki bir şekil alan vaziyet-i fiiliyemiz de Sevr muahednamesinin gayri kabil-i tatbik olduğunu gösteren vakayiden biridir.

"Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletin menafii hakikiyesinden ziyade cihan kapitalistlerinin menafii iktisadiyesine göre halledilmek istenilen mesele Kars Muahedesiyile en doğru suret-i hallini buldu. Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışkan halkın revabit-ı hasenesi maalmemnuniye tekrar teessüs etti."²⁸

Görülüyor ki, Mustafa Kemal Paşa'ya göre Ermeni Sorunu en doğru çözüm şeklini Kars Antlaşması'nda bulmuştur. Zira Ermeni ulusunun gerçek çıkarlarından çok emperyalist devletlerin ekonomik çıkarları doğrultusunda

²⁷ Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, Ganetzky'nin 3.11.1921 tarihli Novy Pout gazetesinde yer alan demeci, s.4.

²⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, 4.B., Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1989, s. 247-248.

çözümlemek istenen ancak çözümlenemeyen bu sorun, Kars Antlaşması'nda kesin bir sonuca ulaşmıştır. Bu antlaşma ile, Mustafa Kemal Paşa'nın da vurguladığı gibi, Ermeni sorunu kapanarak iki halk arasında dostluk ilişkileri yeniden kurulmuştur.

İşte Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Cumhuriyetleri arasında 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte, Transkafkasya Cumhuriyetleri ile bir yandan diplomatik ilişkiler kurulurken diğer yandan ticari ilişkiler de geliştiriliyordu. Türkiye, bu antlaşma sayesinde İngiliz-Yunan müdahalesini dağıtmak amacıyla en büyük kuvvetlerini Batı cephesinde toplama olanağı elde ederken, diğer yandan Doğu vilayetlerinde 1. Dünya Savaşı'ndan beri bozulan ekonomisini tamir edebilecekti. Türkiye ile Transkafkasya arasında normal ticari ilişkilerin kurulması, önemli maddi kazançların sağlanmasına da yol açacaktı. Türkiye, Transkafkasya'ya tütün, yün, pamuk, hayvan vb. ihraç ederken, bunlara karşılık oradan petrol, teknik materyaller ve çeşitli mamul eşya ithal etme olanağı bulacaktı²⁹.

Bunun yanı sıra Türkiye ile karşılıklı ilişkilerin daha düzenli hale getirilmesi ve Kars Antlaşması'nın 18. maddesinin gerçekleştirilmesi için 1922 Şubatı'nda Tiflis'te Transkafkasya-Türkiye Konferansı toplanacaktı. Konferansın görevi, ekonomik ve hukuksal nitelikteki tüm sorunları ayrıntılarıyla incelemek ve Türkiye-Transkafkasya sınırının düzeltilmesi sırasında ortaya çıkabilecek bütün tartışmalı sorunları çözmektir³⁰.

III. Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Türkiye ve Transkafkasya

Bilindiği gibi hem Kafkasya hem Türkiye jeostratejik ve jeopolitik öneme sahip bölgelerdir. Türkiye ile Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkilerin Kars Antlaşması sonrası gelişiminin irdelenmesi ise, bu bölgelerin 1920'li yıllarda karşı karşıya kaldığı uluslararası rekabetin ortaya konulmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Böylece hem Kafkaslar'da hem de Anadolu'da çıkarları bulunan emperyalist güçler arasında yoğun çekişmelerin yaşandığı bir dönemde, iki bölge arasında siyasi

²⁹ Şemsutdinov ve Bagirov, s. 184.

³⁰ A.g.e., s. 242. Kars Antlaşması'nın 18. maddesine göre, "Bağıtlı ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirmek için, gerekli ticaret ilişkilerinin kurulması ve ekonomik, parasal vb. işlerin çözümlenmesi amacıyla, işbu Antlaşmanın imzalanmasından sonra, Tiflis'te ilgili ülkeler temsilcilerinden oluşan bir komisyon toplanacaktır. Soysal, C. I, s. 45.

ilişkilere paralel olarak ekonomik bir köprünün kurulması yadsınamaz öneme sahip bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır.

Güney Kafkasya, coğrafi ve tarihi bakımdan olduğu kadar sahip olduğu ekonomik potansiyel açısından da büyük önem taşıyordu. Genelde bütün halkın tarımcılıkla uğraştığı bu bölgede; pirinç, tütün, pamuk ve çay tarımının yanı sıra ipek böcekçiliği başlıca uğraş alanlarını oluşturuyordu. Ayrıca tarıma uygun olmayan yüksek bölgelerde bol miktarda hayvan yetiştiriliyordu. Petrol ve gaz ihracatı ise Güney Kafkasya'nın en önemli gelir kaynağıydı³¹.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri'nin ekonomik açıdan en zenginiydi. Doğal kaynakları açısından son derece zengin bir ülke olan Azerbaycan'da başta petrol olmak üzere bakır, manganez, demir, çinko, altın, kömür, kurşun, kireç gibi kaynaklar bulunuyordu³². 1872-1913 yılları arasında Bakû'da üretilen petrol, Rusya'da çıkarılan petrolün % 95-97'sini, dünya petrol üretiminin ise % 50'den fazlasını oluşturuyordu. Fakat 1. Dünya Savaşı ve Rusya'da yaşanan iç savaş petrol üretimini olumsuz etkilemişti. Bakû bölgesinde 1899-1901 yılları arasında 8-10 milyon ton olan petrol üretimi, 1918 yılında 2.6 milyon tona düşmüştü. Ancak petrol faktörü, Kafkasya'daki Bolşevik kolonizasyonunun en önemli nedenlerinden birini oluşturacak ve 1920 Nisanı'nda Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girmesinden sonra petrol bölgelerinin esas kontrolü Sovyet güçlerin eline geçecekti³³.

1870'lerden itibaren Bakû petrol bölgesinde yabancı şirketler petrol üretmeye başlamış, 1914'e gelindiğinde ise yabancı sermaye petrol üretiminin, ticaretinin, rafinerilerinin büyük kısmını kontrol eder duruma gelmişti. 1918 Haziranı'nda petrol arzilerinin millileştirilmesinden sonra petrol şirketleri, temel Sovyet petrol pazarlama birliğini oluşturan petrol tröstleri olarak (Azneft, Grozneft ve Embaneft) birleşiyordu. 1921 yılından sonra ise (1930'a kadar), Yeni Ekonomi Politikası (NEP) tarafından belirlenen sınırlar çerçevesinde Standard Oil, Biritish Petroleum, İtalya-Belçika, Japon, Alman firmaları gibi Batılı petrol şirketlerine Sovyet

³¹ Gamsız ve Tekin, s. 28.

³² A.g.e., s. 34-35; Cemalettin Kalaycı, "Türkiye'nin Kafkasya ile Ekonomik ve Ticari İşbirliği İmkânları" (Basılmamış doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), s. 19.

³³ Rasul Gouliev, *Petrol ve Politika*, çev. Fatma Feran, İstanbul, Ar Matbaacılık, 1997, s. 27-34.

petrolünün çıkartılması ve ihracatı için imtiyaz hakkı veriliyor ve bunların faaliyetleri Sovyet petrol endüstrisini canlandırıyor³⁴.

Azerbaycan'da, Bakû'daki petrol ocak ve rafinerilerinin dışında pek çok tütün, bez, çimento, un, konserve ve ipek fabrikaları bulunuyordu; 1920'den sonra savaş ve ihtilal yıllarında ise, bu kuruluşlara Ruslar tarafından el konmuştu. Petrol, gaz, buğday, arpa, pamuk, yün, ipek, meyan kökü, tütün, üzüm, meyve, bakır, meşe, palamut, muhtelif hayvanlar Azerbaycan'ın o dönemde başlıca ihracat ürünlerini oluşturuyordu³⁵.

Gürcistan'ın Batum vilayeti, ticaret ve ihracat açısından Karadeniz'de önemli bir konuma sahipti. 1912-1914 yıllarında Batum ve Artvin kazalarından oluşan Batum vilayetinde mısır, buğday, arpa, pirinç, çay, portakal, limon, üzüm, zeytin yetiştiriliyor, ayrıca hayvancılık ve balıkçılık yapılıyordu. Batum maden açısından pek zengin olmamasına karşın Tiflis vilayetinde bakır, demir, petrol bulunuyor, ayrıca arpa, buğday, mısır, pamuk, tütün yetiştiriliyordu. Kutais ise, Gürcistan'ın bakır ve kömür madenine sahip bir vilayeti³⁶.

Erivan vilayetinde; pamuk, pirinç, tütün tarımının yanı sıra hayvancılık, demircilik, kuyumculuk, halı dokumacılığı bölgenin önemli gelir kaynaklarını oluşturuyordu. Nahçıvan ve Sürman kazalarında ise güherçile, kömür, bakır, kurşun ve kobalt madenleri bulunuyordu³⁷.

1. Dünya Savaşı öncesi Kars, Ardahan, Kağızman ve Oltu kazalarından oluşan Kars vilayetinde; mısır, arpa, çaydar, buğday, patates,

³⁴ A.g.e, s. 26-36.

³⁵ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, Gençlik Basımevi, 1975, s. 23. Bu konuda ayrıca bkz. A. Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul., 1940, s. 38-39. Pamuk, petrolden sonra Azerbaycan'ın bir başka doğa zenginliği idi. Dünyanın en önemli pamuk üreticilerinden biri olan Rusya, 1913'te pamuğun yaklaşık % 9'unu Azerbaycan'dan temin ediyordu. Güney Kafkasya pamuk sahasının % 97'si ise Azerbaycan'da bulunmaktaydı. İlhan Uludağ ve Vildan Serin, *S.S.C.B.'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 1990, s. 243, 410.

³⁶ Gamsız ve Tekin, s. 30, 40.

³⁷ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, Gençlik Basımevi, 1975, s. 23. Bu konuda ayrıca bkz. A. Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul., 1940, s. 38-39. Pamuk, petrolden sonra Azerbaycan'ın bir başka doğa zenginliği idi. Dünyanın en önemli pamuk üreticilerinden biri olan Rusya, 1913'te pamuğun yaklaşık % 9'unu Azerbaycan'dan temin ediyordu. Güney Kafkasya pamuk sahasının % 97'si ise Azerbaycan'da bulunmaktaydı. İlhan Uludağ ve Vildan Serin, *S.S.C.B.'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 1990 s. 243, 410.

pirinç, tütün vb. tarımı ve hayvancılık yapılmaktaydı, Tuz, meyve, yün, deri ve hayvancılık başlıca ticaret alanlarıydı³⁸.

İşte gerek sahip olduğu yeraltı ve yerüstü zenginlikleri gerek stratejik ve jeopolitik konumu nedeniyle Güney Kafkasya, Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmiş emperyalist Batılı devletlerin ilgi alanı haline gelmiş bir bölgeydi. Bilindiği üzere başta petrol olmak üzere hammadde kaynakları, sanayileşmiş ülkeler arasında büyük mücadelelere yol açan temel faktörlerdendi³⁹.

Kafkasya ve özellikle Bakû'nun petrol zenginliklerinin yanı sıra diğer hammadde kaynaklarını da ele geçirmek isteyen emperyalist devletler, sadece Kafkaslar'la değil zengin toprakaltı ve topraküstü kaynaklara sahip Anadolu ile de yakından ilgileniyorlardı. İşte hem Anadolu hem Kafkasya ile ilgilenen devletlerden birisi Fransa idi. Osmanlı İmparatorluğu ile 16. yüzyıldan itibaren dostluk ilişkileri kuran, 19. yüzyıldan itibaren de ticaret sözleşmeleriyle, sermaye yatırımlarıyla, diliyle, okullarıyla, yardım kuruluşlarıyla üstünlük kuran veya bir başka deyişle ekonomik ve kültürel açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda öncelikli bir konuma gelen Fransa, aynı zamanda Kafkas petrollerine de ilgi duyuyordu.

Azerbaycan'da bulunan Bakû petrol havzasında Meksika'dan bile çok petrol elde edilmesi, dolayısıyla bu bölgenin petrol zenginliği, Fransızları Kafkasya'yı ve özellikle bu zenginlikleri ele geçirmeye yöneltiyordu⁴⁰. Bunun yanı sıra Fransa, gerek Anadolu gerekse Kafkasya'ya ilgi duyan rakiplerini de yakından izlemeyi ihmal etmiyordu.

Fransız Kara Kuvvetleri Arşivi'nde yer alan 1922 yılına ait "Türkiye: Ekonomik Durum" başlıklı bir resmi raporda, Anadolu'da ticari üstünlük sağlamak isteyen İtalya, ABD ve Rusya'nın rekabet halinde oldukları, özellikle İtalya'nın Doğu'da giriştiği ekonomik sızma hareketinin dikkat çekici olduğu, öyle ki Ereğli, Gürcistan ve Güney Rusya'daki maden kömürü havzalarını ele geçirmeye çalışan İtalyanların ayrıca petrol imtiyazları ile de

³⁸ A.g.e., s. 31-32.

³⁹ 1870'li yıllara kadar Bakû'daki petrol yataklarının % 88'i yerli halkın elindeydi. Ancak Çarlık yönetiminin izin vermesiyle birlikte bu zengin petrol yatakları yabancı sermaye tarafından satın alınmıştı. Öyle ki 1900 yılında Bakû vilayetinde bulunan 204 petrol sanayi kuruluşuna yatırım yapan 115 sermayedar arasında Azeri sermayedarların payı toplam sermayenin % 18'ini oluşturuyordu. Baykara, s. 16, 48.

⁴⁰ Şemsutdinov ve Bağirov, s. 223.

ilgilendikleri belirtilmektedir. İtalya'nın akılcı diplomatik eylemlerinin yanı sıra İstanbul ve Küçük Asya'da şubeleri bulunan İtalyan bankalarından güç aldığı ve bunların İtalyan ticaretini geliştirmek amacıyla açıldığı vurgulanmaktadır. Denizcilikte de güçlü olan İtalya'nın Rusya'dan Anadolu'ya faaliyet göstermekte olduğu, hatta yakın zamanda Napoli-Batum hattını tekeline aldığı, ticari açıdan ise önemli gelişmeler kaydettiği ve de Antalya'ya yerleşerek hem Kemalistleri hem de İstanbul'u ve Kafkasya'yı beslediği, Mondros Ateşkesi'nden sonra da Türkiye ithalatında altıncı sıradan üçüncü sıraya geçtiği, ancak bununla yetinmeyerek Rusya'da da faaliyet göstermek istediği ve bu ülkeyle ticaretini geliştirmeyi arzuladığı raporda özenle irdelenmiştir⁴¹.

İtalya'nın yanı sıra bölgede rekabet halinde bulunan diğer devletler konusunda Fransızlar şu saptamaları yapmışlardır: Mondros Ateşkesi'nden sonra ABD'nin Doğu ile ticaretinde hızlı gelişmeler kaydedilmiş ve Amerikalı işadamları savaş öncesi pek de tanımadıkları bu bölgelerle yakından ilgilenmeye başlamışlar, Standard Oil başta olmak üzere Amerikan şirketleri Tarnskafkasya, İran, Anadolu ve Suriye'deki olanakları incelemek amacıyla buralara çeşitli misyonlar göndermişler, bayındırlık işleri ve maden imtiyazları ede etmek için Ankara Hükümeti ile özel ilişkiler kurulmuş, özellikle petrol alanları sorunu bu gizli görüşmelerde önemli rol oynamıştı. Bu konuda M. Gilesbie (İstanbul'da görev yapan ABD Ticaret Ateşesi) ve M. Dowell (bir Amerikan grubunun temsilcisi) gibi Amerikalı temsilcilerin kısa bir süre Anadolu'ya yaptıkları ziyaretler son derece dikkate değer olup, sonuncusu (M. Dowell) özellikle Kafkasya, İran ve Musul'un içlerine dek uzanacak demiryollarının döşenmesiyle ve de kıyı boyu liman imtiyazlarıyla ilgileniyordu. Amerikalılar, bu imtiyazların karşılığında Anadolu hükümetine önemli miktarda kredi vermeyi öneriyordu⁴².

Rusya ise, yabancı şirketlerin Anadolu'daki faaliyetlerini dikkatle izliyordu. Çünkü hemen yanıbaşında demiryollarının yapımına ve de petrol imtiyazlarının verilmesine ilgisiz kalamazdı. Ankara'daki Rus misyonu, Amerikalıların bu girişimleri üzerine harekete geçerek Rusya ile Anadolu arasında yapılacak bir ekonomik sözleşmenin temellerini atmaya çalışıyor ve bu çerçevede Ankara'da bir "Rus ekonomi bürosu" kuruluyordu. Amaç,

⁴¹ Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, Haziran 1922 tarihli, "Turquie: Situation Economique" başlıklı rapor.

⁴² Aynı rapor.

yabancıların gasp eylemlerine karşı Türkiye ile Rusya'nın ortak bir ekonomik cephe kurmasını sağlamaktı.

Aynı şekilde İngiltere; Mezopotamya, İran ve Kafkasya'da sahip olduğu veya göz diktiği petrol imtiyaz alanları arasında ulaşım yollarını kontrol eden ve tekeline alan güçlü bir Amerikan organizasyonunun kurulmasına karşı çıkacaktır.

Almanya ise, Doğu pazarını tekrar ele geçirmek için manevra çevirmektedir. Ne var ki, Alman ticaretinin Türkiye'deki durumu savaş öncesi gibi parlak değildir. Ancak ticari özgürlüklerini elde eder etmez ve de ticaret filolarını yeniden kurar kurmaz Almanlar, gerek eski ilişkilerinden gerekse markın değer kaybından yararlanarak, savaş öncesi geniş bir ekonomik imparatorluğun temellerini attıkları Doğu'ya doğru tekrar yürüyüşe geçeceklerdir⁴³.

İşte gerek Kafkaslar gerekse Türkiye ve Ortadoğu'daki uluslararası derin rekabeti yakından izleyen Fransızlar, özellikle Sovyet Rusya'nın Anadolu'daki faaliyetlerinden büyük rahatsızlık duyuyorlardı. Şöyle ki, daha Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılmadan Fransa'nın Türkiye'de görev yapan üst düzey yetkililerinin ve Fransız Haberlama Örgütü'nün rapor ve telgraflarında, Bolşevik yayılmacılığında ve Bolşeviklerin Anadolu'da giriştikleri etkin propaganda faaliyetlerinden söz ediliyordu. Hatta İstanbul'da görev yapan Fransız Yüksek Komiseri Defrance, 9 Ocak 1920'de gönderdiği bir gizli telgrafta Kafkasya, İran, Anadolu, Suriye, Arabistan ve Mısır'da etkin bir şekilde Bolşevik propagandasının yapıldığını, propaganda faaliyetlerinin büyük bir olasılıkla Almanlar tarafından yönetildiğini bildiriyor ve Bolşeviklerin bu girişimlerini özellikle İngiltere ve Fransa'ya karşı düzenlenmiş bir hareket olarak değerlendiriyordu. 24 Mart 1920 tarihli bir Fransız istihbarat raporunda ise, Sovyet Rusya'da yaşayan Müslümanların Sovyet Hükümeti'nin desteğinde sekiz kuruluş halinde örgütlendikleri, Bolşevikler tarafından yönetilen bu kuruluşların merkezinin Moskova'da bulunduğu ve merkezdeki üç yöneticiden birisinin Aralof olduğu, her kuruluşun kendisine bir etki alanı seçtiği, Orta Asya komitesinin etki alanı içinde ise İran, Kafkasya, Anadolu, Türkistan, Afganistan ve Hindistan'ın yer aldığı, Bolşeviklerin etki alanlarını genişleterek Kore'yi Azerbaycan'a

⁴³ Aynı rapor.

bağlamak istedikleri ve Lenin'in idealinin İstanbul'u ve Transkafkasya demiryolunun son durağı olacak olan İskenderun'u içine alan geniş bir Rusya yaratmak olduğu bildiriliyordu. Ankara Hükümeti'nin Meclis'in açılmasıyla birlikte ilk diplomatik ilişkilerini Bolşevik Hükümeti'yle başlatması, bunu takiben Ankara'nın Anadolu'daki mücadelesini sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu Bolşevik yardımlarının başlaması ve bu yardımlarla birlikte Bolşevik propagandasının Anadolu'da gittikçe etkinleşmesi, hatta İstanbul'da bir Bolşevik Komitesi'nin kurularak Anadolu'da şubeler açması ve Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan'daki komitelerle ilişki halinde olması, Fransızları son derece tedirgin eden gelişmelerdi⁴⁴. Dolayısıyla Fransa, gerek Türkiye'deki gerekse Ortadoğu'daki çıkarlarını tehdit eden ve Anadolu'da günden güne artan Bolşevik etkinliğini yakından izlemeye devam edecekti.

24.2.1922 tarihli "Aralov'un Ekonomik Misyonu" başlıklı bir Fransız istihbarat raporunda, Moskova Hükümeti'nin 1922 başlarında Küçük Asya'da ekonomik üstünlük sağlamaya çalıştığı, bunu yaparken de Ankara Hükümeti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntıdan yararlanacağı iddia ediliyordu. Raporda, Lenin'in IX. Kongre'de söylediği ve Aralov'un aktardığı şu sözlere yer verilmişti: "Şimdiye kadar cesur ve değerli kızıl askerlerdik. Bundan sonra kızıl ekonomist ve kızıl tüccarlar olacağız."⁴⁵

S.İ. Aralov, 1921 Ağustosunda Türkiye'ye Ukrayna olağanüstü elçisi olarak atanan Kızıl Ordu'nun seçkin komutanlarından Frunze'nin 5 Ocak 1922'de Ankara'dan ayrılmasından sonra, 28 Ocak 1922'de Rus SFSC'nin tam yetkili yeni temsilcisi olarak Ankara'ya gelmiş ve Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesinde önemli rol oynamıştı⁴⁶.

⁴⁴ Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Ankara, TTK, 1994, s. 73-75.

⁴⁵ Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, "Mission Economique d'Araloff" başlıklı, 24.2.1922 tarihli istihbarat raporu. Bkz. EK I. Ali Fuat Cebesoy, "Moskova Hatıraları"nda, 24.12.1921'de Moskova'da toplanan IX. Sovyet Kongresi'nde yaptığı konuşmada Lenin'in "iktisadiyat tanzim edilmeden hiçbir yeni hareket ve teşebbüs mümkün olamaz" dediğini ve Sovyet Rusya Hükümeti'nin ekonomik durumu düzeltmek için herşeyi göze aldığını yazıyordu. Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955, s. 299-303. Fransız raporlarında "Araloff" olarak yazılmasına karşın, çalışmamızda Türkiye'deki yaygın kullanımı nedeniyle Aralov'u tercih ettik.

⁴⁶ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)*, 2. B., Ankara, TTK, 1988, s. 306, 310. Frunze, 2 Ocak 1922'de Ukrayna ile Türkiye arasında Ankara'da "Barış ve Kardeşlik Antlaşması"nın imzalanmasında önemli rol oynamış, bunun yanı sıra Türkiye'nin Sovyet Cumhuriyetleri ile ekonomik, ticari ve kültürel ilişkilerinin canlandırılması için büyük çaba sarfetmişti. Frunze, Sovyet Rusya'nın yardımı olmaksızın Türkiye'nin işgalcilere karşı zafer kazanamayacağı inancındaydı. Şams utdinov, s. 225-233.

Aralov, Ankara'ya gelir gelmez görevinin "Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ekonomik ve ticari sözleşmelerin yapılmasına yönelik görüşmeleri başlatmak" olduğunu açıklamıştı. Aralov, bu görüşmeleri hemen başlatmakla kalmamış, aynı zamanda Rus Büyükelçiliği'nde kendisiyle birlikte Rusya'dan gelen sekiz uzmandan oluşan bir "ekonomi servisi" kurmuş, ayrıca Rus sanayici ve zanaatkârlarının ürünlerinin Ankara'da tanıtılmasını sağlamıştı. Ne var ki, Bolşeviklerin esas amacı, Doğu Anadolu'da demiryolu imtiyazı elde etmektir. Ancak Kemalistlerin kendilerine maden ve ticaret imtiyazı vermeleri durumunda, siyasal nitelik taşımasından ötürü, demiryolu imtiyazından vazgeçebilirlerdi. Aralov, ayrıca, Nafia Vekâleti nezdinde girişimde bulunarak, Ankara Hükümeti ile bir Amerikan sermayedar grubunun temsilcisi Mr. Gillespie arasında Ankara'da başlatılan ve "Kafkasya sınırına komşu Anadolu vilayetlerinde Amerikalılara demiryolu imtiyazı verilmesi" hakkındaki görüşmeler konusunda uyarıda bulunmuştu. Dışişleri Bakanlığı'ndan kendisine verilen yanıtta ise, Amerikalıların yaptığı önerilerin inceleme aşamasında olduğu ve henüz hiçbir imtiyazın verilmediği, olası Sovyet önerilerinin de aynı şekilde inceleneceği ve eşit koşullarda en iyisinin kabul edileceği bildirilmişti⁴⁷.

Fransız raporunda, Aralov'un bu görüşmelerinden yola çıkılarak İngiliz-Amerikan petrol rekabetinden sonra şimdi de Rus-Amerikan demiryolu yarışının başladığı yönünde yorum yapılmış, ayrıca ekonomik amaçlarına ulaşabilmek için Rusya'nın Türkiye'ye 2 milyon altın liralık yeni bir borç vermeye razı olduğunu ve böylece Ankara Hükümeti'nin bir ay önceki memur maaşlarını ödeyebildiği belirtilmiştir⁴⁸.

Fransızlar Aralov'un Ankara'daki faaliyetlerini artık saniyen izleyeceklerdir. Şöyle ki 3 Mart 1922 tarihli istihbarat raporunda, Anadolu Ajansı'na dayanılarak Sovyet Hükümeti'nin Ankara'da bir "Rus ticaret bürosu" kurduğu, Mart başında yapılan açılış törenine bakanlar, milletvekilleri, gazeteciler ve şehrin ileri gelenlerinin katıldığı ve Rus Büyükelçisi Aralov'un burada önemli bir konuşma yaptığı bildirilmektedir. Aralov konuşmasında, "Türkiye ile Rusya'nın ortak bir ekonomik cephe

⁴⁷ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 24.2.1922 tarihli istihbarat raporu. Julian E. Gillespie, esasında İstanbul'daki Amerikan ticari komiser yardımcısı olup, 26.12.1921 ile 5.2.1922 tarihleri arasında Ankara'ya gelerek birçok hükümet üyesiyle görüşmüş, hatta Mustafa Kemal Paşa tarafından da kabul edilmişti. Selim İkin, "Chester Demiryolu Projesi", *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu. Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1984, s. 744.

⁴⁸ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 24.2.1922 tarihli istihbarat raporu.

kurmalarının gerektiğini, Batılıların Doğu halklarını ekonomik ve politik olarak boyundurukları altına almak düşüncesinde olduklarını, Rusya'nın ise tam tersine Doğu ile politik ve ekonomik anlamda birleşmek ve onu Batı'nın nüfuzundan ve hakimiyetinden kurtarmak istediğini" söylemiştir⁴⁹.

Aralov'un yukarıdaki konuşmasından da görüldüğü gibi, başta ABD olmak üzere Kafkaslar'da ve Ortadoğu'da çıkarları bulunan Batılı devletlerin bölgedeki yayılmacı faaliyetlerinden son derece rahatsız olan Sovyet Rusya, bu gelişmeler karşısında Türkiye ile ortak bir ekonomik cephe kurma arzusu içindedir. Ve de bu amaca yönelik olarak Ruslar, bir yandan Ankara'da ticaret bürosu açarlarken diğer yandan Batılıların, özellikle Amerikalıların Anadolu'da demiryolu imtiyazı almak için yürüttükleri çalışmalarını yakından izleyerek müdahale etmeyi ihmal etmiyorlardı.

İşte tüm bu gelişmeler, Anadolu'daki Sovyet-Amerikan demiryolu rekabetini yakından izleyen Fransız Haberalma Örgütü'nün raporlarına da yansyordu. Şöyle ki, Anadolu'da bazı demiryollarının yapım imtiyazıyla ilgili olarak Ankara Hükümeti ile Amerikalı sermayedarlar arasında sürdürülen görüşmeler ileri bir aşamaya gelmiş ve iki önemli hattın yapımı söz konusu olmuştu. Birincisi, Yumurtalık-Mardin-Diyarbakır-Bitlis hattı, ikincisi ise Samsun-Sivas-Erzurum-İran Sınırı hattı idi. Amerikalı sermayedarlar, "kilometre garantisi" talep etmemekle birlikte, demiryolu hattının iki yanında yer alan 25'er kilometrelik alan içinde bulunacak madenleri çıkartma ve işletme imtiyazı istiyorlardı. Ancak Amerikalılarla yapılan bu görüşmelerden Ruslar son derece rahatsız olmuşlardı; çünkü onlar Kafkasya sınırına yakın bölgelerde yabancı sermayedarlara demiryolu imtiyazı verilmesini kabul edemiyorlardı⁵⁰.

Bunun yanı sıra New York menşeli "Cavenditur" grubunu temsilen Ankara'da bulunan Mac Dowell da, Yumurtalık limanı ve Yumurtalık'tan Musul'a uzanan demiryolu hattı imtiyazlarının yanı sıra Samsun'dan Sivas'a, Adana'dan Erzurum'a uzanan demiryolu hattı imtiyazını istiyor, bunun

⁴⁹ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 3.3.1922 tarihli "Bolchéviks Russes et Nationalistes Turcs" başlıklı istihbarat raporu. Bkz. Ek II.

⁵⁰ Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, 10.3.1922 tarihli, "Les Americains demandent la concession de voies ferrées et de mines" başlıklı istihbarat raporu.

karşılığında ise Ankara Hükümeti'ne 20 milyon liralık bir borç vermeyi taahhüt ediyordu⁵¹.

Bu arada Mr. Gillespie'nin, Ankara'dan Sivas-Samsun, Sivas-Erzurum demiryolu imtiyazını ve Samsun, İnebolu limanları imtiyazını elde ettiği⁵², ayrıca Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'in Ankara'da New York menşeli City Bank temsilcisiyle kredi görüşmeleri yaptığı yolunda duyumlar alınıyordu⁵³.

Bu çerçevede, "düşük faizle ABD piyasalarından kredi almayı uman Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı'nın, bir süredir özellikle Anadolu'nun Doğu vilayetlerinde demiryolu imtiyazlarının verilmesi konusunda ABD finans çevreleriyle yapılabilecek bir anlaşmayı incelediği, Sovyet Hükümeti'nin ise bu amaçla sürdürülen görüşmeleri öğrenir öğrenmez temsilcisi Aralov aracılığıyla rahatsızlığını Ankara Hükümeti'ne bildirdiği, ilgili hükümet yetkilisinin ise buna cevaben henüz hiçbir imtiyaz verilmediğini ve ABD önerilerinin yalnızca incelendiğini, şayet Sovyet Hükümeti de kendilerine benzer önerilerde bulunursa bunların da eşit koşullarda, ancak öncelikli olarak inceleneceğini söylediği" yolunda haberler geliyordu⁵⁴.

Amerikalıların Yakın Doğu ve Kafkasya'ya yönelik faaliyetlerinden kaygı duyan Ruslar, Transkafkasya Cumhuriyetleri'nde incelemelerde bulunmak üzere Batum'a giden Amerikan misyonunun faaliyetlerini de yakından izliyorlardı. Ne var ki Rusya'nın onayı olmadan Amerikalıların bu cumhuriyetlerle bir sözleşme imzalaması olası değildi. Çünkü, bilindiği gibi bu cumhuriyetler dolaylı olarak Rusya tarafından kontrol ediliyorlardı⁵⁵.

Bu arada (Şubat 1922'de) Ankara'ya Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ekonomik içerikli sorunları çözmek ve iki ülke arasında bir ticaret sözleşmesinin temellerini atmak üzere bir Sovyet ekonomik misyonu

⁵¹ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 10. 3.1922 tarihli, "Mac Dowell, en échange des concessions demandées, offre un prêt de 20 millions de Ltqs" başlıklı istihbarat raporu.

⁵² Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 10.3.1922 tarihli, "Angora consent aux propositions formulées par le conseiller commercial américain de CPLE" başlıklı istihbarat raporu.

⁵³ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 10.3.1922 tarihli "Youssouf Kemal voudrait contracter un emprunt en Amérique" başlıklı istihbarat raporu, s.22.

⁵⁴ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 17.3.1922 tarihli, "La rivalité économique russo-américaine" başlıklı istihbarat raporu, s. 28. Bkz. EK III a.

⁵⁵ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 26.2.1922 tarihli "Levant" (İzmir) dergisi kaynaklı, 17.3.1922 tarihli istihbarat raporu, s. 29. Bkz. EK III b.

gelmişti. Ticaret sözleşmesinin maddeleri arasında özellikle şunlar yer alacaktı:

1. Rus ve Türk limanları arasında deniz trafiğinin ve ulaşımının düzenlenmesi,
2. İki ülke arasında ticari ilişkilerin kurulması, gümrük tarifesinin saptanması ve iki ülke arasında yapılacak ürün alışverişinin belirlenmesi (Anadolu alacağı petrol ve petrol ürünleri, pamuklu bez ve çeşitli sanayi ürünlerine karşılık Rusya'ya buğday ve hayvan temin edecektir),
3. Batum-Bakû üzerinden İran'a gönderilecek Türk kökenli malların transit geçişinin düzenlenmesi,
4. Türkiye'de tarım, sanayi, madencilik ve ormancılığın yeniden yapılandırılması ve geliştirilmesinin yanı sıra ulaşım ağlarının ve limanlarının yapımında, Anadolu'ya gönderilecek Rus teknisyen ve uzmanlardan yararlanılması konusunda uzlaşmanın sağlanması⁵⁶.

Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ekonomik nitelikli sorunları çözmek amacıyla gelen Sovyet ekonomik misyonunun yanı sıra Ankara'da, daha önce, Rus Büyükelçiliği bünyesinde Anadolu'da ekonomik araştırmalar yapmak üzere özel bir büro kurulmuştu. Bu büro, artık bir yandan ülkenin doğal zenginlikleri, ziraatçilerin, çiftçilerin durumu ve tahıl üretimi hakkında bilgi edinirken diğer yandan imtiyaz istemek için Anadolu'da bulunan yabancı sermayedarlar hakkında bilgi toplayacaktır. Ankara'da kurulan Rus ekonomi bürosunun dışında Trabzon'da bir büroları bulunan Rus kooperatif şirketleri de, Türkiye'nin ekonomik durumu hakkında bilgi toplayacaklar ve Anadolu'nun belli başlı ticaret merkezlerinde en kısa sürede şubeler açacaklardır⁵⁷.

Görüldüğü gibi Sovyet Rusya, 1922 başlarında, Türkiye'de tam bir ekonomik seferberlik hareketi başlatmıştır. Esasında Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bir ticaret anlaşmasının yapılması yolunda girişimler, 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması sonrası başlamıştı. Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa ile RSFSC Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin arasında 10 Kasım

⁵⁶ Aynı rapor, s. 29.

⁵⁷ Aynı rapor, s. 29-30.

1921'den itibaren başlayan yazışmaların sonunda, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanması beklenen ticaret anlaşması görüşmelerinin Ankara'da yapılmasına karar verilmiş, hatta Çiçerin 11 Ocak 1922'de Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği notada bir Sovyet heyetinin bu amaçla Ankara'ya hareket edeceğini bildirmişti⁵⁸. 17 Mart 1922 tarihli Fransız istihbarat raporundan da anlaşılacağı üzere, ticaret sözleşmesinin temellerini atmak üzere Ankara'ya bir Sovyet ekonomik misyonu gelmiş ve Şubat 1922'de Türk-Rus ticaret sözleşmesinin temel maddeleri belirlenmişti.

Mart ayında ise, "Ankara'daki görevinin Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ekonomik ve ticari sözleşmelerin yapılabilmesi amacıyla görüşmeler başlatmak olduğunu açıklayan ve de Ankara'ya gelir gelmez bu görüşmeleri başlatmakla kalmayıp Ankara'da bir Rus ticaret bürosu açan Aralov'un Ankara Hükümeti ile Trabzon, Sinop, Samsun, İnebolu, Ereğli, Zonguldak, Ankara, Çorum ve Yozgat'ta Rus ekonomik misyonlarının kurulmasına ilişkin bir anlaşma yaptığı ve bu misyonlarda görevlendirilmek üzere Moskova'dan uzman istediği, Türk İçişleri Bakanı'nın ise Rus delegelerine yardımcı olunması için taşradaki yetkililere telgraf gönderdiği" yönünde haberler basında yer alıyor ve de Fransız raporlarına konu oluyordu⁵⁹. Bunun yanı sıra Ankara'da görev yapan Rus Ekonomi Komisyonu'nun üç alt komisyona ayrılarak Anadolu içlerinde bir inceleme gezisine çıktıkları ve bu çerçevede Adana, Konya, Sivas, Erzurum ve Kayseri'yi ziyaret edecekleri yine basına yansıyan gelişmelerdi⁶⁰. Ayrıca 30 Haziran 1922 tarihli bir Fransız istihbarat raporunda, Mayıs ayında "New York City Bank" ve "New York Founders Company"nin Doğu vilayetlerinde maden ve demiryolu imtiyazı alabilmek için Ankara Hükümeti'ne başvurdukları, Ankara'nın ise ABD'nin Anadolu'ya ödünç para vermesi karşılığında ve bu imtiyazların borçların teminatı olarak kabul edilmesi koşuluyla bu başvuruyu prensipte kabul ettiği, Aralov'un ise bu sırada hükümetinden "Moskova Antlaşması uyarınca Türk-Amerikan sözleşmesinin sonuçlandırılmasını önlemek konusunda öncelik sahibi oldukları" yönünde talimat aldığı, bir süre sonra da Ankara Hükümeti'nin üç

⁵⁸ Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, 2. B, İstanbul, Boyut Yayıncılık, 2000, s. 416-441.

⁵⁹ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 10.3.1922 tarihli "Economiste d'Orient" kaynaklı, "Accords économiques entre Moscou et Angora" başlıklı 17.3.1922 tarihli istihbarat raporu, s. 30. Bkz. EK III c: Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, Nisan 1922 tarihli istihbarat raporu.

⁶⁰ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 21.5.1922 tarihli "Revue Commerciale d'Orient" kaynaklı, "Comission russe en Anatolie" başlıklı 2.6.1922 tarihli istihbarat raporu, s. 30.

Bolşevik heyete Doğu Anadolu, Sivas ve Kilikya'ya gitme izni verdiği bildiriliyordu⁶¹.

İşte tüm bu gelişmeler, 26 Şubat 1922 tarihli "Levant" dergisine dayalı Fransız istihbarat raporunu doğruluyor ve Ankara'da Rus Büyükelçiliği bünyesinde kurulan özel büronun "gerek Türk ekonomisini yerinde izlemek gerekse imtiyaz istemek için Anadolu'da bulunan yabancı sermayedarlar hakkında bilgi toplamak" yolundaki görevlerini yerine getirmek için süratle harekete geçtiğini gösteriyordu.

Başta Aralov olmak üzere Bolşeviklerin Anadolu'da ekonomik üstünlük kurmaya yönelik girişimleri daha ileriki aylarda da devam etmiştir. 21 Temmuz 1922 tarihli Bâb-ı Alî kaynaklı bir Fransız istihbarat raporunda, "Amerikalı sermayedarlarla İktisat Vekâleti arasında süren borç görüşmelerinin sonuç vermediği, zira Amerikalıların borç teminatı olarak maden imtiyazı istedikleri ve koşullarının Ankara Hükümeti'nin ekonomik bağımsızlığına hanel getirici bulunduğu, bunun üzerine Aralov'un müdahalesiyle Sovyet delegeleriyle görüşmelerin başladığı ve Rusların bir kez daha Kemalist Hükümet'e avans olarak altın verecekleri, karşılığında ise Anadolu'nun Doğu vilayetlerindeki imtiyazların yaygınlaştırılmasını umdukları" yönünde bilgiler yer alıyordu. Raporun altında yer alan notta ise, Rusların Türkiye'ye ödünç para vermesinin söz konusu olduğu, ancak Rusya'nın Türkiye'ye bir miktar altın göndermesine karşın buna devam edip etmeyeceğinin bilinmediği, bununla birlikte Ankara Hükümeti'nin Rusya'dan alacağı borcun bir kısmını bu ülkeye tahıl ve hammadde göndererek karşılamayı taahhüt ettiği bildirilmektedir⁶².

11 Ağustos tarihli bir Fransız istihbarat raporunda ise, "Ankara Hükümeti'nin ABD'li sermayedarlardan kamu yararına çalışmalarda kullanılmak üzere 200.000.000 dolarlık bir avans talep ettiği, aralarında bir ay önce Ankara'ya gelen (Arthur) Chester'in de bulunduğu bu sermayedarların verecekleri avansa teminat olarak Ankara Hükümeti'nden Anadolu'daki bütün limanların gelirlerini istemelerinin söz konusu olduğu, Ankara'da bulunan Sovyet misyonunun ise ABD'li sermayedarlarla Ankara Hükümeti

⁶¹ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 30.6.1922 tarihli, "Anatolie" başlıklı istihbarat raporu, s.53.

⁶² Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 21.7.1922 tarihli, "Anatolie" başlıklı istihbarat raporu.

arasında uzlaşma sağlanmaması için her türlü yola başvurduğu" yönünde bilgiler yer alıyordu⁶³.

Bu arada 1922 Eylülü'nün ortalarında Arthur Chester ile Kanadalı Clayton Kennedy Ankara'ya gelerek Cherter Projesi'ni Ankara Hükümeti ile görüştüler. İşte başlangıcı 1908'lere giden, ancak 1911'de Meclis-i Mebusan'da sonuçlanamayan, daha sonra 1922'lerde tekrar canlanan ve bu kez Ankara'nın gündemine giren Chester Projesi, özellikle zengin petrol bölgesi Musul'un Amerikan sermayesinin denetimine geçmesi tehlikesi nedeniyle başlangıcından itibaren bu yörede çıkarları olan devletleri rahatsız etmiştir. İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra Sovyet Rusya da Chester projesinden son derece rahatsızdı⁶⁴. Öyle ki, Amerikan sermayesinin mali güçlükler içindeki Ankara Hükümeti'ne borç verme girişimlerini ve Chester'in Ankara'ya gelerek Chester Projesi'ni canlandırma çabalarını⁶⁵ yakından izleyen Sovyet Rusya, dolayısıyla Amerikan şirketlerinin Doğu Anadolu'da demiryolu yapımı konusunda Ankara Hükümeti yetkilileriyle görüşmelerini sürdürmesinden duyduğu rahatsızlığı 1922 sonbaharında Ankara Hükümeti nezdinde yapacağı protesto girişimleriyle göstermekte sakınca görmeyecekti⁶⁶. Bunun yanı sıra Ekim 1921'den itibaren Ankara'da görev yapan ve Chester Projesi'ni ayrıntılarıyla inceleyen Azerbaycan Büyükelçisi Abilov ise, projeye göre döşenecek iki demiryolu hattından birisinin Samsun'dan başlayıp Sivas, Erzurum ve Van üzerinden İran sınırına uzanacak olması, ayrıca demiryolu hattının her iki tarafında yer alan 20 km'lik alanda bulunan tüm doğal zenginlikleri çıkartma hakkının şirkete verilecek olması nedeniyle bölgede petrol rekabetinin yaşanabileceğini iddia ediyordu. Şöyle ki Abilov'a göre, bazı Alman bilim adamları Bakû ve Erzurum petrolünün aynı havzadan çıktığını düşünüyorlardı ve eğer bu düşünce doğruysa Azerbaycan petrolü üzerinde ayrıcalık elde edemeseler bile

⁶³ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 11.8.1922 tarihli, "Un bureau d'études américain serait créé en Anatolie" başlıklı istihbarat raporu, s. 39.

⁶⁴ Selim İlkin, "Chester Demiryolu Projesi", *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu. Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1984, s. 739-749.

⁶⁵ Eylül 1922'de Arthur Chester ve Kennedy'nin Ankara'da hükümet yetkilileriyle yaptıkları görüşmeler sonunda ön anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmaya göre; Anadolu, Musul, Kerkük, Süleymaniye yöresinde 4000 km.lik demiryolu şebekesiyle üç liman yapımı öngörülmüyordu. *A.g.m.*, s. 749.

⁶⁶ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 3.11.1922 tarihli, "Russie-Caucase et Turquie" başlıklı istihbarat raporu, s. 46.

Erzurum petrolü konusunda bu ayrıcalığa sahip olan Amerikalılar Azerbaycan'la ciddi bir rekabete girişebilirlerdi⁶⁷.

Görüldüğü üzere, 1922 yılında mali güçlükler içinde boğuşan Anadolu, kendisine borç verme bahanesiyle bölgede ekonomik üstünlük kurmaya çabalayan ABD ile gerek Kafkaslar gerekse Anadolu'da siyasi ve ekonomik nüfuzunu pekiştirmeye çalışan ve bu çerçevede ABD'nin bölgedeki faaliyetlerini engelleme girişimleri başlatan Sovyet Rusya arasındaki mücadeleye sahne oluyordu. Ne var ki Anadolu'da derin uluslararası rekabetin yaşandığı bu dönem, Ulusal Bağımsızlık Savaşı açısından son derece kritik bir evre özelliğini taşımaktaydı.

IV. Dış Yardımlar Çerçevesinde Türkiye-Sovyet Rusya Transkafkasya İlişkileri

Sakarya Zaferi'nin elde edildiği 13 Eylül 1921 ile Büyük Taarruz'un başladığı 26 Ağustos 1922 tarihleri arasında cephelerde sessizlik hakimdi. Ancak bu süre içinde Anadolu'nun bütün kaynakları ordunun beslenmesine, silahlandırılmasına ve mevcudunun artırılmasına yöneltilmiş ve peşpeşe çıkarılan gelir artırıcı yasalarla Yunan ordusu ayarında bir ordunun yaratılmasına çaba gösterilmişti.

Sakarya Savaşı'ndan Büyük Taarruz'a kadar geçen hazırlık dönemi, Anadolu'nun Yunan ordusuna denk bir ordu yaratabilmek için varını yoğunu seferber ettiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Düşmanı Anadolu'dan atabilmek için Batı cephesindeki kuvvetlerimizi Sakarya'ya katılan birliklerimize göre iki misli artırmak, dolayısıyla iki misli silah ve cephane ihtiyacını karşılamak gerekiyordu. Anadolu'da bir tek ateşli silah imal edilemeyişi nedeniyle dış pazarlara bağımlı kalınıyor, ancak yabancı ülkelerden silah satın almak da son derece güç oluyordu. Diğer yandan Anadolu'nun sınırlı mali kaynakları orduya gerekli paranın ayrılması için yeterli değildi. Bu durumda Anadolu halkına bazı yeni mükellefiyetlerin yüklenmesi kaçınılmaz olmuş ve Büyük Taarruz'a hazırlık döneminde ek gelir sağlamak amacıyla bir yandan mevcut vergi kanunlarında gelir artırıcı değişiklikler yapılırken diğer yandan dört yeni vergi kanunu yürürlüğe konmuş, ayrıca vergilerin kısa zamanda tahsilini sağlayacak önlemler alınmıştı. Sakarya Savaşı'nın kazanılmasında büyük rolü olan Tekâlif-i Milliye Emirleri ise zamanla önemini yitirmeye başlamıştı. Sonuçta Büyük

⁶⁷ Y.A. Bağirov, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri II*, çev. A. Hasanoğlu, İstanbul, Yeni Gün Yay., 2000, s. 48-49.

Taarruz'a hazırlık dönemi, büyük mali sıkıntıların yaşandığı bir dönem olmuştur. TBMM ve Ankara Hükümeti ise, yurdun işgalcilerden kurtulmasını sağlayacak maddi olanakların arayışı içindeydi⁶⁸.

Kurtuluş Savaşı'nın başlarında Anadolu güçsüz ve fakirdi; tek bir silah ve cephane fabrikası yoktu. Gerekli silah ve cephanenin bir kısmı Osmanlı ordusu artıklarından sağlanabilirdi, ancak bunlar Doğu'da, Güney'de, Batı Akdeniz'de, Ege'de, İstanbul ve Boğazlar'da, Karadeniz bölgesinde verilecek mücadele için yeterli değildi. Anadolu'nun verebileceği herşey savaşta kullanılabilirdi, ancak veremeyeceği silah, cephane için dış yardımlara başvurulabilirdi. Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde dış yardım üzerinde durulmuş, ancak dış borçlanmanın sözü bile edilmemişti. Erzurum Kongresi'nde alınan, Sivas Kongresi'nde de aynen kabul edilen "Türkiye'nin iç ve dış istiklali ile ülkenin bütünlüğüne saygılı ve istila emelleri beslemeyen herhangi bir devletin teknik, ekonomik ve sınai yardımının memnuniyetle kabul edilmesi" kararı ise, dış yardımın temel ilkelerini belirlemesi açısından son derece önemliydi. O günkü koşullarda dış yardım için aranan niteliklere sahip devletler ABD veya Sovyet Rusya olabilirdi. Ancak bazı aydınların Sivas Kongresi öncesinde ve sırasında ulusal bağımsızlığa ters düşen Amerikan mandası konusundaki ısrarcı tutumları ve ABD ile gizli-açık ilişkiler kurmaları, Mustafa Kemal Paşa'yı Amerikan yardımı düşüncesinden uzaklaştırmıştı. Milli Mücadele'nin yönetici kadrosunun çoğu ise, Batı'nın liberal görüşlerine sahip olmalarına karşın, işgal altındaki Türkiye'nin bütünlüğünü korumak ve bağımsızlığını gerçekleştirmek için Sovyet Rusya'nın maddi yardımlarından yararlanma konusunda yaygın bir eğilime sahiptiler. Ve sonuçta Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi'nden hemen sonra yardım konusunu görüşmek üzere Halil Paşa'yı Sovyet Rusya'ya göndermiştir. Halil Paşa, Temmuz 1920'de 100.000 lira değerindeki altınla Moskova'dan ayrılmış ve altınlar 1920 Eylülü'nün başında Erzurum'a ulaşmıştı. Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki Türk heyetinin Moskova'daki görüşmeleri sonunda ise, Sovyet yöneticileri gerek para gerekse silah ve cephane yardımını prensip olarak kabul etmişler ve ilk silah ve cephane yardımı kfilesi 1920 Eylülü'nün sonlarında Trabzon'a varmıştı. Moskova görüşmeleri hakkında bilgi vermek üzere Türkiye'ye dönen Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) de, 6 Ekim 1920'de Ankara'ya

⁶⁸ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1990, s. 432 vd.

beraberinde 1 milyon altın ruble getirmişti. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra ise Sovyet yardımları artmıştır; zira Sovyet Rusya, Moskova Antlaşması'nın resmi metni dışında on milyon altın rublelik bir para yardımı yapmaya söz vermiş ve de 1921 ve 1922 yıllarında çeşitli partiler halinde 10 milyon altın ruble gelmişti. 1920'de gelenlerle birlikte Sovyet Rusya'dan yapılan toplam para yardımı, 11 milyon altın ruble ve 100.000 lira değerinde külçe altından oluşuyordu. Sovyet Rusya, Moskova Antlaşması'nın resmi metni dışında ayrıca iki tümeni donatacak kadar silah ve cephane yardımı yapma sözü de vermişti. Sovyet Rusya, Kurtuluş Savaşı boyunca Türkiye'ye çeşitli tarihlerde 37.812 adet tüfek, 324 adet ağır ve hafif makineli tüfek, 44.587 sandık tüfek mermisi, 66 adet top ve 141.173 adet top mermisi yardımı yapmıştı⁶⁹.

Sovyetler, Büyük Taarruz'a hazırlık dönemi olan 1921 Eylülünden 26 Ağustos 1922'ye kadar geçen sürede, Kasım 1921'de 1,1 milyon, Mayıs 1922'de ise 3,5 milyon altın rublelik para yardım yapmıştı⁷⁰. 1922 yılı başlarında, ayrıca, Türkiye'nin İtilaf Devletleri'nin ateşkes önerilerini reddetmesini sağlamak amacıyla Sovyet yöneticileri silah ve cephane yardımlarını biraz artırmışlardı. Özellikle Şubat, Mart, Nisan aylarında Novorosiski ve Batum limanlarından Trabzon, Samsun, İnebolu gibi limanlara silah ve cephane sevkiyatı yapılmıştı⁷¹.

Sovyet Rusya, Batılı işgalci güçlere karşı varıyla yoğunla mücadele veren Türkiye'yi doğal müttefiki sayıyordu. Şöyle ki, Ankara'daki TBMM işgalci emperyalist güçlerle savaştığı dönemde aynı zamanda İstanbul Hükümeti kaynaklı iç ayaklanmaları da bastırmaya çalışıyor, Sovyet yöneticileri ise eski Çarlık düzeni yandaşlarına karşı iç savaş veriyor ve Türkiye'yi işgal eden devletler, karşı devrimci beyaz orduyu destekliyorlardı. Dolayısıyla Türkiye ve Rusya'nın düşmanları aynıydı. Sovyet yöneticileri için Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşması, Sovyet Rusya'nın güvenliği açısından zorunluydu.

⁶⁹ A.g.e., s. 528-550. Sovyet yardımları konusunda ayrıca bkz. Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul, Yurt Yay., 1997, s. 138-140; Aydemir, C. II, s. 410.

⁷⁰ Müderrisoğlu, s. 546; Şemsutdinov ve Bağirov, s. 237, 241.

⁷¹ Müderrisoğlu, s. 548. İtilaf Devletleri, 23 Mart 1922'de Ankara Hükümeti'ne ateşkes önermişler. Mustafa Kemal ise 5 Nisan'da verdiği yanıtta ateşkesi ilke olarak kabul etmekle birlikte karşı önerilerde bulunmuş, ne var ki bu konuda İtilaf Devletleri'nden olumsuz yanıt almış ve sonuçta Haziran ortalarında Büyük Taarruz'a karar vermişti. *Nutuk-Söylev*, C. II, s. 865, 871, 887.

Türk Kurtuluş Savaşı yıllarında Sovyet Cumhuriyetleri de Türk halkına yardım olanakları arayışı içine girmişlerdi. Azerbaycan Hükümeti, Moskova Antlaşması'ndan sonra bir dostluk göstergesi olarak Türkiye'ye petrol ürünleri göndermeye karar vermişti. Azerbaycan SSC Dışişleri Bakanı Hüseyinov, Ankara Hükümeti'ne gönderdiği 23 Mart 1921 tarihli telgrafta, Azerbaycan'ın Türk halkına hep yardım etmek istediğini, ancak İtilaf işbirlikçisi Gürcistan Menşevik Hükümeti'nin buna engel olduğunu, halihazırda ise kızıl bayrağın dalgalandığı Sovyet Gürcistanı'nın yardımı ile Bakû'dan Kars'a 30 sarnıç (tank) ham petrol, 2 sarnıç benzin taşıyan bir katarın yola çıktığını, bu katarı Tiflis'te 8 sarnıç gaz yağının da ekleneceğini bildiriyordu⁷².

Türk halkına sempatisini fiilen göstermek isteyen Azerbaycan SSC Hükümeti, ayrıca, TBMM'nin Azerbaycan'daki temsilcisinin 17 Mart 1921 tarihli başvurusu üzerine Türkiye'ye 1 milyon rublelik altın gönderiyor, bunun dışında 1921 Mayıs'ında 62 tank petrol gönderiyor, ayrıca yetimhanelerin gereksinimi için her ay 3 vagon dolusu gaz yağı gönderme sözü veriyordu. Buna karşılık Ankara Hükümeti, Sovyet Cumhuriyetleri'nin gereksinimlerine duyarsız kalmıyor ve Rusya'da 1921 yılında başgösteren kuraklık nedeniyle açlık çeken Volga bölgesine Ağustos 1921'de Samsun'dan buğday gönderilmesine ilişkin karar çıkartıyordu. Ayrıca yine Rusya'daki açlık kurbanlarına yardım için TBMM Hükümeti, Eylül 1921'de 30 ton mısır ve 800 ton kadar tahıl ve baklagili Karadeniz limanları üzerinden Rusya'ya gönderme kararı alıyor ve bunu Türkiye'deki RSFSC Elçisi Natsarenius'a bildiriyordu. 1922 yılına gelindiğinde ise, Türklere yardım edilmesi gerektiği konusunu pek çok kez gündeme getiren Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Abilov, hükümetine bir rapor vererek "Türkiye'de çok kritik bir dönemin yaşandığını, şiddetle cephane, giyecek ve para gereksinimi duyulduğunu, Franklin Bouillon'un Türklere imzaladığı anlaşmanın bazı maddelerini yerine getirmekten vazgeçtiğini, bu maddelerin para ve askeri malzeme verilmesiyle ilgili olduğunu, bu nedenle Türklere dostluğun güçlendirilmesi açısından bu durumdan yararlanılması gerektiğini ve Türkiye'ye taahhüt edilen 3,5 milyon rublelik altının gönderilmesi için Moskova ile temas kurulması gerektiğini" bildiriyordu⁷³.

⁷² Yerasimos, s. 343.

⁷³ Şemsutdinov ve Bağirov, s. 239-242; Bağirov, C.II, s. 60-63. Mayıs 1922'de Sovyet Rusya Türkiye'ye 35 milyon altın ruble göndermiştir. Müderrisoğlu, s. 546.

Abilov'un raporunda söz ettiği Fransız yardımları, her ne kadar 20 Ekim 1921'de Ankara'da imzalanan Türk-Fransız Anlaşması (Ankara Anlaşması) metninde resmen yer almasa da, Ankara, henüz Fransızlarla görüşme aşamasındayken (1921 Eylülünden itibaren) anlaşmanın imzalanmasını takiben ihtiyacı olan cephanenin Fransa tarafından karşılanması yolunda girişimlerini başlatmıştı. Ancak Fransa, bu malzeme yardımını müttefiklerinin tepkisini çekmeden yapmak istemiş, hatta kılıf arayışı içine girmişti. Bu arada Ankara, kendisine söz verilen malzemenin Ankara Anlaşması'ndan sonra henüz teslim edilmemiş olmasından duyduğu rahatsızlığı 1921 Aralığı'nın başında Fransa'ya bildirmişti. Aralık ortasında Akşehir'de Mustafa Kemal Paşa ile F. Bouillon arasında gerçekleşen görüşmelerden sonra F. Bouillon'un Paris'e dönmelerini takibeden aylarda ise, esas önemli Fransız yardımları başlamıştı. Fransızların Ankara Hükümeti'ne yardım musluklarını açmalarında, Türkiye'den gönderilen bazı Fransız istihbarat raporlarında yer alan değerlendirmelerin rolünü de göz ardı etmemek gerekir. Örneğin, 5 Ocak 1922 tarihli bir Fransız istihbarat raporunda "şiddetle cephane ve giyeceğe ihtiyacı bulunan Kemalistlerin, bu yardımı almadıkları takdirde Ankara Anlaşması ile kurtulmayı amaçladıkları Rusların eline düşmekten korktukları" bildiriliyordu⁷⁴.

Öyle ki, Büyük Taarruz öncesi Ankara Hükümeti'nin Avrupa başkentlerinde diplomatik temas ve zemin yoklamalarının devam ettiği bir dönemde Fransa, Ankara'daki gelişmeleri yakından izlemek, özellikle Bolşeviklerin Ankara Hükümeti ile geliştirdikleri ilişkileri ve Anadolu'daki etkinliklerinin derecesini saptamak⁷⁵, hatta Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Aralov'un çalışmalarını etkisiz kılmak amacıyla 4 Haziran 1921'de Albay Mougin'i Ankara'ya gönderiyordu⁷⁶.

Yukarıdan da görüleceği gibi, bir yandan Fransızlar Bolşeviklerin Anadolu'daki faaliyetlerinden endişe ederlerken diğer yandan Bolşevikler hem 20 Ekim 1921 tarihli Türk-Fransız Anlaşması'ndan hem de Mougin'den rahatsızlık duyuyorlardı. Ruslar, F. Bouillon'un Türkiye ile Sovyet Rusya

⁷⁴ Yavuz, s. 140-158. Fransızlar işgal bölgesinde boşaltma işlemlerinin başlamasıyla birlikte (Kasım 1921'den itibaren) inşa ettikleri tüm tesisleri hibe ediyor, ayrıca şehirlerarası bir telefon santrali bırakıyorlardı. 1 Mart 1922'de ise, 10.000 adet üniforma, 4.000 adet Mauser tüfeği, 2.080.000 adet tüfek, 373 at Fransızlar tarafından Türklere veriliyordu. Fransızların Türklere vermeyi taahhüt ettiği diğer malzemeler ise, ileriki aylarda İskenderun limanından Türklere teslim ediliyordu. Yavuz, s. 158-159.

⁷⁵ A.g.e., s. 161-162.

⁷⁶ Sonyel, C. II, s. 206-207.

arasındaki dostluğu bozmaya çalıştığına, hatta görüşmeler sırasında Türklere Sovyet Cumhuriyetleri ile ilişkilerini kesmelerini ve Transkafkasya Cumhuriyetleri'ndeki eski hükümetlerin işbaşına getirilmesine yardım etmelerini önerdiğine inanıyorlardı. Ne var ki Mustafa Kemal Paşa, Fransızlarla Ankara Anlaşması öncesi yapılan görüşmeler hakkında kendisiyle görüşen Sovyet elçisi Natsarenus'a, Fransızlar tarafından böyle birşeyin kendisine önerilmediğini söylüyor, önerilse bile kabul edilemeyeceği konusunda güvence veriyordu⁷⁷.

1922 Haziranı'nda Ankara'ya gelen Albay Mougın konusunda ise, Natsarenus'dan sonra Ankara elçiliğine atanan Aralov oldukça rahatsızdı. Aralov, Mougın'ın Mustafa Kemal Paşa'ya Fransa ile Türkiye arasında askeri bir ittifakın imzalanmasını ve Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerini kesmesini önerdiğini, ancak Mustafa Kemal Paşa'nın bu önerileri reddettiğini, ne var ki ekonomik ve mali bunalım içinde kıvranan Türkiye'nin Fransa'nın silah yardımını kabul etmekten başka çaresi kalmadığını ve Mustafa Kemal Paşa'nın bu yardımı kabul etmeden önce çok tereddüt ettiğini iddia ediyordu. Aralov'a göre Sovyet Rusya, Türkiye'nin bu kritik günlerinde yardımını genişletmemiştir⁷⁸.

İşte Fransa ile Rusya'nın birbirlerinden son derece rahatsız oldukları Büyük Taarruz'a hazırlık döneminde bir yandan Fransız yardımları devam ederken⁷⁹, diğer yandan Sovyetler Birliği para, silah ve cephane yardımını sürdürüyordu. Ve de Fransızlar, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki yoğun trafiği izlemeyi ihmal etmiyordu. Şöyle ki, 17 Mart 1922 tarihli Fransız istihbarat raporunda, Moskova Hükümeti'nin Ankara Hükümeti'ne üç partide 9 milyon altın ruble göndermeye karar verdiği, birinci partinin birkaç gün içinde geleceği, karşılığında ise Ankara Hükümeti'nin Rusya'ya 2.500.000 kg

⁷⁷ Şemsutdinov ve Bağirov, s. 196; Yerasimos, s. 328. Ali Fuat Cebesoy, anılarında Rusların, Moskova Antlaşması'nın TBMM tarafından onaylanmasından sonra Kafkaslar'da bulunan ordularının büyük bir kısmını kuzeye çektiklerini, bu şekilde Kafkaslar'a yönelik endişelerinin kalmadığını göstermeye çalıştıklarını, ancak Türk-Fransız Anlaşması'nın imzalanmasından sonra bu endişelerinin tekrar canlanır gibi olduğunu, ne var ki Rusların tedirgin olmalarının gereksiz olduğunu, çünkü Türk Dışişleri Bakanı'nın Türk-Fransız görüşmeleri başladığı günden itibaren Ankara'daki Rus Büyükelçisini gelişmelerden günü gününe haberdar ettiğini yazmaktadır. Cebesoy, s. 259, 263-264.

⁷⁸ S.İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, çev. H. Âli Ediz, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1967, s. 133-134.

⁷⁹ Ankara Hükümeti'nce Mart 1922'de Paris'e gönderilen Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Fransa'da yaptığı görüşmeler sonunda Ankara'nın ihtiyaç duyduğu savaş malzemelerini sağlıyor ve bu malzemeler Büyük Taarruz'dan önce Haziran ve Temmuz aylarında Türk ordusuna teslim ediliyordu. Sonyel, C. II, s. 206.

tahıl ve 8.000 ton kömür göndermeyi taahhüt ettiği bildiriliyordu⁸⁰. 20.5.1922 tarihli raporda ise, Ukrayna bandıralı "Felix Djerjinski" gemisinin 200 pud (3.264 kg) ağırlığında 50 kasa altını Ankara Hükümeti'ne gönderilmek üzere Samsun limanına boşalttığı yönünde bilgi veriliyordu⁸¹.

V. Türkiye-Transkafkasya Ticaret İlişkileri

Fransız Haberalma Örgütü'nün ilgi alanı içine giren konulardan birisi de, Türkiye ile Transkafkasya'nın ticaret trafiğiydi. Fransız istihbarat raporlarına göre, Mart 1922'de Ankara Hükümeti, 1. Dünya Savaşı sırasında Karadeniz'de Rus filosu tarafından el konulmuş olan Osmanlı ticaret gemilerinin Türkiye'ye iade edilmesi konusunda Sovyet Hükümeti nezdinde girişimde bulunmuştu⁸². Bunun dışında Batum gümrüğünden yurtdışına 24 Mart'ta 546 pud halı, 1.180 pud havyar, 270 pud petrol, 25 Mart'ta ise 49 pud tilki kürkü gönderilmiş, ayrıca "Persia" gemisi yurtdışından Batum'a 7.193 koli (436.283 pud) un, şeker, cam eşya, mukavva ve kumaş getirmişti⁸³. Yine Mart ayında İtalyan "Afrika" gemisiyle Batum limanına 54.000 kg şeker ve Batum'lu tüccarlar için otomobil lastiği, kumaş, kakao, konfeksiyon ürünleri gibi çeşitli mallar getirilmiş⁸⁴, Türk ve İran yelkenli gemileri tarafından da Bakû'ya büyük miktarlarda buğday götürülerek karşılığında petrol ve hurda demir alınmıştı. Bu dönemde Bakû'ya her ay 480 ton buğday ithal ediliyordu⁸⁵. Nisan ayında ise, "Theodosia" adlı Bolşevik gemisi, Batum'dan Zonguldak'a Novorossisk çimentosu, Bakû petrolü, benzini ve maden yağı getirmişti. Bu sırada Bolşevikler, daha önce Anadolu sahilinin çeşitli limanlarında olduğu gibi Zonguldak'ta da mallarını istifleyebilecekleri bir depo

⁸⁰ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 10.3.1922 tarihli "Economiste d'Orient" kaynaklı, 17.3.1922 tarihli istihbarat raporu.

⁸¹ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 20.5.1922 tarihli "Information d'Orient" kaynaklı istihbarat raporu. Sovyet kaynaklarına göre Mayıs 1922'de Ankara'ya 3,5 milyon altın rublelik yardım yapılmıştır. Bunun yanı sıra Sovyet ve Türk kaynakları, Moskova'nın 1921-1922 yıllarında Ankara'ya yaptığı para yardımının 10 milyon altın rubleden fazla olmadığını göstermektedir. Gökay, s. 139; Müderrisoğlu, s. 546. Fransız raporlarında söz edilen altın miktarlarıyla Sovyet kaynaklarında yer alan 3,5 milyon altın rublelik yardım arasında benzerlikler bulunmasına karşın Fransız kaynaklarındaki bilgiler teyid edilememiştir.

⁸² Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, 10.3.1922 tarihli "Economiste d'Orient" kaynaklı, 17 Mart 1922 tarihli istihbarat raporu.

⁸³ Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, 28.3.1922 tarihli "İzvestia" (Batum) kaynaklı, 14.4.1922 tarihli istihbarat raporu. 1 pud = 16 kg. Bkz. EK V.

⁸⁴ Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, 26.3.1922 tarihli "İzvestia" kaynaklı, 14.4.1922 tarihli istihbarat raporu. Bkz. EK V.

⁸⁵ Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, 11.3.1922 tarihli "Pravda Grouzii" (Tiflis) kaynaklı, 14.4.1922 tarihli istihbarat raporu. Bkz. EK V.

kurmak istiyorlardı⁸⁶. Bu arada Ankara tarafından Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum-Sarıkamış-Kars arasında kamyon taşımacılığının başladığı ilan edilmiş ve bu güzergâhtaki ticari faaliyetler büyük gelişme göstermişti. Trabzon'da ise ticaret gemisi trafiği oldukça artmış ve bu limanın özellikle Batum, Rostow, Odessa gibi diğer Karadeniz limanlarıyla olan tutarlı ve dolaysız ilişkileri bu artışta önemli rol oynamıştı⁸⁷.

İşte Fransız istihbarat raporlarının çizdiği bu tablo, her ne kadar Türkiye-Transkafkasya ticaretini tam olarak yansıtmasa da, 1922 başlarında Zonguldak, Trabzon, Batum gibi Karadeniz limanlarındaki ticaret gemisi trafiğinin yoğunluğunu, dolayısıyla Türkiye'nin Doğu vilayetlerindeki ticari faaliyetlerin gelişimini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Türkiye ile Transkafkasya Cumhuriyetleri arasındaki ticari ilişkilere bakıldığında, bu iki bölge arasındaki ticaretin, esas olarak Rusya tarihinde "iç savaş ve dış müdahale dönemi" olarak nitelendirilen 1918-1922 döneminden sonra başladığı görülmektedir. 1921-1922 yıllarında Rusya ve Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri'nin, restorasyon sürecinde olmaları nedeniyle, Türkiye ile ticaret ilişkileri gelişmemişti; öyle ki 1922'ye kadar Rusya, Transkafkasya ve Türkiye arasında emtia mübadelesi daha çok yerel karakterde olmuş ve uluslararası nitelik kazanmamıştı. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler, Moskova ve Kars Antlaşmaları ile belirlenmişti. Ancak Türk burjuvazisinin değişik katmanları, Transkafkasya Cumhuriyetleri ile ekonomik ilişkilerin genişletilmesine büyük önem verirken ve de Doğu vilayetlerinin ticaret burjuvazisi Türk burjuvazisinin bu düşüncelerini alkışlarken, Batı vilayet ve liman kentlerinin burjuvazisi Transkafkasya Cumhuriyetleri'nin ekonomik olanaklarına inanmıyorlardı⁸⁸.

Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na katılması, daha sonra Anadolu'da İngiliz-Yunan müdahalesi ve Taşnak-Kemalist çatışmaları, Türk ekonomisine ve özellikle Transkafkasya Cumhuriyetleri'ne komşu Doğu vilayetlerinin ekonomisine çok büyük darbe indirmişti. Bu durum, Türkiye'nin Doğu vilayetlerinin diğer bölgelerle olan ticari ilişkilerini bozmuş, dolayısıyla bu bölgeler ekonomik açıdan geri kalmış ve dış pazarlara açılmamışlardı;

⁸⁶ Château de Vincennes, 7N3257/D1,114/1922 tarihli istihbarat raporu. Bkz. EK IV.

⁸⁷ Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, Nisan 1922 tarihli istihbarat raporu

⁸⁸ M.A. Kerimov, "Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri ile Türkiye Arasındaki Ekonomik İlişkiler Tarihi Üzerine (1922-1923). (1922 Yılında Transkafkasya-Türkiye Ekonomik Konferansı)", *Kratkiye Soobşçeniya Instituta Vostokovedeniya*, XXVI, 1958, s. 88.

yani kendi ürünlerinin dış pazarlara dağıtılması olanaklarından yoksun kalmışlardı. Bu nedenle Türkiye'nin Doğu vilayetlerinin üreticileri için ürünlerini dış pazarlara çıkarmak büyük önem taşıyordu. Bu çerçevede Transkafkasya Cumhuriyetleri ile kurulacak ticari ilişkiler, Türkiye'nin Doğu vilayetleri için önem kazanıyordu⁸⁹.

Türkiye'nin Doğu vilayetleri ile Transkafkasya'nın sınırda bulunan bölgelerinin ekonomik çıkarları, Türkiye ile Transkafkasya Cumhuriyetleri arasında normal ticari ilişkilerin kurulmasını zorunlu kılıyordu. Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri, Türkiye'nin Doğu vilayetlerinde üretilen ürünlerin pazarlanabileceği iyi bir pazardı. Şöyle ki, Tiflis'te yayınlanan "Zaria Vostoka" gazetesinin muhabiri, 1922 yılında Artvin'de gördüklerini şöyle aktarmıştı: "Türkiye ile Transkafkasya arasında devlet sınırlarının belirlenmesi ve Artvin'in Türkiye'ye bırakılmasına bakmaksızın bu bölge halkı, önceden olduğu gibi Batum ile ekonomik ilişkilerini devam ettirmekte ve gerek tarıma dayalı gerekse diğer ürünlerini Batum pazarına götürmekte ve bu ticareti de dış ilişkiler niteliğinde kabul etmekteydi." Türkiye'nin Doğu vilayetlerinin (Kars, Ardahan ve Artvin'in) ekonomik gelişmesinde, tarım ürünlerinin zamanında pazarlanması açısından (özellikle tarım ürünleri çabuk bozulduğu ve başka pazarlara ulaşım imkânı olmadığı için) Transkafkasya pazarları büyük önem taşımaktaydı. Şöyle ki, 1920 başlarında Artvin bölgesinde binlerce pud (1 pud= 16 kg) meyve bozulmuştu. Bunun da ötesinde aynı yörede pazar olmayışı nedeniyle bazı meyveler toplanamamış, en iyi cins meyveler ise Türkiye'deki yerel pazarlara çok düşük fiyatlarla pazarlanmıştı. Artvin'de en iyi kalite üzümün 1 pudu 40 piastır (kuruş) iken, aynı dönemde Artvin'e komşu olan Transkafkasya bölgesinde (Batum'da) 1 pud üzüm 3-4 liradan (1lira=100 piastır) satılmıştır⁹⁰. Buna karşı Batum bölgesinde ekmeğin 1 funtu (1 funt=1 kg) 5 piastır olduğu halde o dönemde Artvin bölgesinde 1 funt ekmeğin fiyatı 10 piastır idi. Transkafkasya'nın Türkiye ile sınırdaş bölgelerinde tuz, petrol gibi ürünler de birkaç misli daha ucuz idi. Bu dönemde (1920 başlarında) Transkafkasya'nın Türkiye ile sınırdaş bölgelerinde tohumluk ürünlere çok büyük ihtiyaç vardı. Kars bölgesinde ise Türkiye'nin toplam ihtiyacının ötesinde tohumluk ürün mevcut idi. Yani Kars bölgesi, Transkafkasya'nın Türkiye ile sınırdaş bölgelerinin tohumluk ihtiyacını karşılayabilecek potansiyele sahipti. Sonuç olarak, her iki

⁸⁹ A.g.m., s. 84; Şemsutdinov ve Bagirov, s. 246-247.

⁹⁰ A.g.m., s. 85; A.g.e., s. 248.

taraftaki pazarın durumu, gecikmeden bu bölge halklarına ürünlerini karşılıklı olarak pazarlayabilmeleri için gerekli olanakların sağlanmasını kaçınılmaz kılıyordu⁹¹.

Türkiye'nin Doğu vilayetlerinin halkı genellikle tarım ve hayvancılık ile uğraşmaktaydı. Dolayısıyla tarıma ve hayvancılığa bağlı ürünler, bu bölgenin önemli ihracat ürünlerini oluşturuyordu. Doğu vilayetleri; hayvan, tütün, kuru ot, meyve ve benzerlerinin yanı sıra değerli ağaç cinsleri, mürekkep tozu vb. satabiliyordu. Bununla birlikte savaş dönemlerinde (I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı), Kars, Ardahan ve Artvin'de madencilik alanındaki faaliyetler tamamen durmuştu; ne Kars bölgesinde maden çıkarılıyor ne de Artvin bölgesinde Kuartz madenleri faaliyet gösteriyordu. Oltu, Kulp ve Kağızman'da ise taş, tuz madeni üretimi durmuştu. Ancak Transkafkasya Cumhuriyetleri ile normal ticari ve ekonomik ilişkilerin kurulması, bu bölgelerin (Transkafkasya ve Türkiye'nin Doğu vilayetlerinin) ekonomik durumunun düzeltilmesine ve canlandırılmasına olanak sağlayabilirdi⁹².

Ermenistan Başbakanı Lukaşin, Temmuz 1922'de "Zaria Vostoka" gazetesi muhabiriyle yaptığı söyleşide, Ermenistan'ın Türkiye ve İran ile ticaret ilişkilerinin geliştirilmesine önem verilmesi gerektiğinden yana olduğunu bildirmişti. Lukaşin'e göre, Transkafkasya Cumhuriyetleri, İran ve Türkiye arasında ticaret anlaşmalarının imzalanması, bu devletler arasındaki ticareti hukuksal zemine oturtarak ölçülemeyecek derecede canlandırarak, bunun yanı sıra Transkafkasya Ortak Gümrük Dairesi'nin kurulması ve gümrük sınırlarının saptanması bu ticaretin gelişimine katkı sağlayacaktır⁹³.

Sovyetler Birliği'ni Türkiye ile normal ticari ilişkiler kurmaya iten temel neden ise, Türk halkının tek başına İngiltere ve Yunanistan'a karşı verdiği mücadeleye katkıda bulunmak ve Türkiye'nin Amerikan ve Batı Avrupa emperyalizminin ekonomik boyunduruğu altına girmesini engellemektir. Milli Mücadele döneminde ABD'nin emperyalist tekelleri Türkiye ile ticareti genişletmişti. Öyle ki, Avrupa devletlerinin ekonomik zayıflığı, ABD'ye bu olanağı sağlamış ve de 1921-1922 yıllarında Türkiye'ye birçok Amerikan ekonomik ve ticari misyonu gelmişti. Bu dönemde Ankara Hükümeti, Amerikan sermayesine yakın ilgi gösteriyordu. SSCB Savunma Bakanı

⁹¹ A.g.m., s. 85.

⁹² A.g.m., s.85.

⁹³ A.g.m., s. 86; Şemsutdinov ve Bağirov, s. 249-250.

Frunze ise, 26 Eylül 1922 tarihli "Zaria Vostoka" gazetesine Türk askeri güçlerinin Yunan müdahalesi karşısında elde ettiği zaferle ilgili olarak verdiği demeçte şöyle diyordu: "Şimdi bizim esas görevimiz, Türkiye ile ilişkilerimizin geliştirilmesine yönelik hazırlık yapmaktır. Bunun için Türk pazarlarını öğrenmeli, ayrıca Türk tüccarları, Türk şirketleri ve Türk bankalarıyla ortak anonim şirketler ve birlikler kurulmalıdır..."⁹⁴.

1921-1922 yıllarına kadar Sovyet ticaret teşkilatları, Sovyet mallarının Anadolu'ya aktarılmasında bir dizi engelle karşılaşmışlardı. Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı 1923 yılı raporunda, Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin ticaret teşkilatları hakkında her iki ülkenin elinde yeterli bilginin bulunmaması ve de her iki ülkede ticaret temsilcilerinin belirlenmesine ilişkin kuralların olmaması temel engeller olarak gösteriliyordu⁹⁵.

Türkiye ile Transkafkasya Cumhuriyetleri arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi amacıyla 1922 Şubatı'nın ikinci yarısında Tiflis'te "Türkiye-Transkafkasya Ekonomik Konferansı" toplanmıştır. Bu konferansın en önemli görevi, ekonomik ilişkiler açısından ekonomik ve hukuksal nitelikteki sorunları ayrıntılarıyla incelemek ve Transkafkasya-Türkiye sınırının düzeltilmesi sırasında ortaya çıkabilecek bütün tartışmalı sorunları çözmektir⁹⁶.

Ankara Hükümeti, 27 Ekim 1921 tarihli toplantısında, 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nın 6.,14.,15.,16.,18. ve 19. maddeleri gereğince Batum limanından yararlanma olanaklarımızın, transit koşullarının, ticaretle ilgili sorunların, konsolosluk işlemlerinin vb. saptanmasına ilişkin konsolosluk ve ticaret sözleşmelerinin yapılması amacıyla Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Suat Bey başkanlığında bir heyetin hemen Tiflis'e gönderilmesi yönünde karar almıştı⁹⁷. Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri ise, Transkafkasya Federasyonu'nu temsil etmek üzere ortak bir delegasyon oluşturmuştu. Türkiye-Transkafkasya Ekonomik Konferansı'nda, 20 Mart 1922'de, sınır bölgelerinde ekonomik ilişkileri kolaylaştırmak amacıyla Gürcistan ve Türkiye arasındaki sınır bölgelerinde yaşayanların sınırdan

⁹⁴ A.g.m., s. 86; A.g.e., s. 250.

⁹⁵ A.g.m., s. 87.

⁹⁶ A.g.m., s. 87; Şemsutdinov ve Bağirov, s. 242.

⁹⁷ 27.10.1337 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA); 1136, 030.18.1.1. (27.10.1921) 3. 34. 7; Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, "Commission économique turque à Tiflis" başlıklı Fransız istihbarat raporu. Bkz. EK VI b.

geçmelerine ve sınırda bulunan otlaklardan her iki ülke sakinlerinin yararlanmasına ilişkin bir sözleşme imzalanmıştır. 9 Temmuz 1922'de ise Rusya Federasyonu, Transkafkasya Federasyonu ve Türkiye arasında "demiryolu sözleşmesi" imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre, Ermenistan'da Alexandropol (Gümrü veya şimdiki Leninikan)'dan geçmek koşuluyla Transkafkasya demiryolundan⁹⁸ yolcu ve yük taşımacılığına izin veriliyordu. Bu sözleşmeye kadar Türkiye'nin Karadeniz limanlarıyla Kars, Ardahan, Artvin, Iğdır ve diğer bölgeler arasında demiryolu bağlantısı olmadığı için esas yük sevkiyatı Batum limanına yapılır, dağıtım yine buradan gerçekleşirdi. Türkiye'nin Doğu vilayetleri ile Batum arasında demiryolu bağlantısı kurulduktan sonra yük taşımacılığı hızla artmıştır. Transkafkasya Dış Ticaret Birliği'nin tam olmayan verilerine göre, 1922 yılının ilk altı ayında Batum limanına gelen 699 moturlu ve yelkenli gemiden 550'si Türk bayrağı taşımaktaydı. Ayrıca, Türkiye'nin Doğu vilayetleriyle Batum arasında kurulan dolaysız demiryolu bağlantısı sayesinde gerçekleşen yolcu ve yük taşımacılığı (haftada bir kez Sarıkamış-Batum ve Batum-Sarıkamış, haftada bir kez de Sarıkamış-Tiflis ve Tiflis-Sarıkamış) avantajlı koşullarda yapılmıyordu. Türkiye-Transkafkasya Ekonomik Konferansı'nda, ayrıca 1922 yazında Transkafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında "posta-telgraf", "konsolosluk", "hukuksal yardım" ve "ticaret" sözleşmeleri imzalanmıştır. Ticaret sözleşmesi uyarınca, dost halklar arasında normal ticari ilişkiler kurulacak ve Transkafkasya Dış Ticaret Dairesi'nin Türkiye'de engelsiz çalışması sağlanacaktı. Buna karşılık Türk tüccarlarının Transkafkasya Cumhuriyetleri topraklarında Sovyet ithalat-ihracat kuruluşlarıyla avantajlı koşullarda ticari işlemler yapmalarına izin verilecekti. Şubat 1922'de Tiflis'te toplanan Transkafkasya-Türkiye Konferansı, altı ay süren bir çalışmadan sonra bu sözleşmenin imzalanmasıyla sona ermiştir⁹⁹.

Ticaret anlaşmasının imzalanması, Sovyet Cumhuriyetleri'nin izlediği Leninci dış politikanın sonucu olmakla birlikte, Doğu ülkeleriyle ekonomik dayanışmanın geliştirilmesine yönelik bir çalışmaydı. Bu ticaret sözleşmesinin imzalanmasından sonra Sovyet Cumhuriyetleri Dış Ticaret

⁹⁸ Transkafkasya demiryolu, 1883'den sonra Rusya demiryolu sistemine bağlanmış olup, Kars'tan Alexandropol, Tiflis, Bakü ve Moskova'ya doğru giden bir demiryoludur. Kerimov, *Kratkiye Soobşçeniya Instituta Vostokovedeniya*, XXVI, 1958, s. 88.

⁹⁹ *A.g.m.*, s. 88-89; Şemsutdinov ve Bağirov, s. 242-246; Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, "Relations turco-russes" başlıklı, 14.7.1922 tarihli "Troudovoy Batoum" kaynaklı Fransız istihbarat raporu. Bkz. EK VI a Tiflis'te 9.7.1922 günü imzalanan Konsolosluk Anlaşması, Rusya ve Kafkas Cumhuriyetleri tarafından onaylanmadığı için yürürlüğe girmemiştir. Gürün, s. 77.

Komiserliği'nin Ankara'da temsilciliğinin ve Anadolu'nun çeşitli kentlerinde bu temsilciliğin şubelerinin kurulması, Sovyet Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilere düzenli bir karakter vermiş oldu. Zayıf ve dağınık Türk ticaret sermayesini Sovyetler Birliği'ne yatırım yapmaya yöneltmek için Sovyet dış ticaret rejimi yumuşatıldı ve Türk mallarının gümrüksüz olarak Transkafkasya'ya ve Sovyet Rusya'nın, Ukrayna'nın Karadeniz limanlarına taşınmasına izin verildi. Türk sermayesini Sovyet Cumhuriyetleri'ne aktarmak için Sovyet Cumhuriyetleri, Dış Ticaret Komiserliği'ne bağlı karma bir "Sovyet-Türk Ticaret Kuruluşu" oluşturdu ve bu kuruluş Sovyet Cumhuriyetleri'nin Türkiye ile mal mübadelesinin hacmini genişletti. Sovyet Cumhuriyetleri'nin 1922-1923 yıllarında Türkiye'ye ihraç ettiği temel ürünler petrol ve petrol ürünleri, çimento, yapı kerestesi, küçük el sanatları, cam, kibrit, şeker, metal ürünler vb. idi. Bunların arasında Türkiye'nin en çok talep ettiği ürünler ise mazot, benzin ve diğer petrol ürünleriydi. Yabancı ülkelerle petrol ürünleri ticaretinin yapılması için Moskova'da "Neftexport İhracat-İthalat Kuruluşu" kuruldu. Azerbaycan'da ise, petrol ürünlerinin pazarlanması için 1922'de "Azneftsindicat İhracat-İthalat Kuruluşu" oluşturuldu. Aynı yıl Kars, Samsun, Trabzon ve İstanbul'da bu kuruluşun şubeleri açıldı. 1922 yılı boyunca Azneftsindicat, Batum limanı üzerinden Türkiye'ye 9.294 ton gazyağı ve 340 ton benzin ihraç etti¹⁰⁰. 1923-1924 yıllarında ise, Azerbaycan'dan Türkiye'ye petrol ürünleri ihracatı doruğa ulaştı. Şöyle ki, bu yıllarda Türkiye'ye 16.931 ton gazyağı, 2.695 ton akaryakıt, 595 ton silindir yağı, 509 ton benzin, 233 ton makina yağı, 180 ton mazot ve 48 ton iğ yağı ihraç edilmiştir. Transkafkasya-Türkiye Sınır Gümrük Şubesi'nden alınan bilgilere göre, Transkafkasya Cumhuriyetleri'nden Türkiye'nin Doğu vilayetlerine ihraç edilen ürünlerin % 20'sini petrol ürünleri oluşturuluyordu¹⁰¹.

İşte, 1920 yılında Transkafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki mal mübadelesi hemen hemen sifıra düşmüşken 1921-1922 yıllarından itibaren bu ticaret hızla canlanmaya başlamış, özellikle Türkiye'nin Sovyet Cumhuriyetleri'ne yönelik ihracatı artış göstermişti. 1922 Ağustosunda ise,

¹⁰⁰ A.g.m., s. 89; Şemsutdinov ve Bağirov, s. 250-251.

¹⁰¹ A.g.m., s. 89-90.

Tiflis'te, Transkafkasya bölgesinin ithalat ve ihracat işlerinin yürütülmesi amacıyla "Transkafkasya Devlet Ticaret Örgütü" kurulmuştur¹⁰².

1922 yılında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye toplam ihracatı miktar olarak 58.272 ton, değer olarak da 13.799.000 altın ruble idi.

1922 yılında Türkiye'ye Sovyet malları ihracatı

Mallar	Miktar (Ton)	Değer (1.000 Ruble)
Gıda Maddeleri	1.507	818
Hammadde ve yarı mamul madde	43.375	9.906
Petrol ve petrol ürünleri	13.317	2.836
Havyar	7	15
Metal ürünler	66	224
Toplam	58.272	13.799

Kaynak: Sovyet İhracat Ansiklopedisi, C. I, 2.B., Berlin, 1928, s. 523-525.

Bu tablodan da anlaşılacağı gibi Türkiye, Rusya ve Transkafkasya'nın ihracat ürünlerine ilgi gösteriyordu. Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne ihracat ve ithalatının % 50'si ise, Transkafkasya-Türkiye Sınır Gümrük Şubesi'nden gerçekleşiyordu¹⁰³.

Gerek Moskova'da gerekse Transkafkasya'da ithalat ve ihracatın geliştirilmesi amacıyla alınan örgütlü önlemlerin yanı sıra Ankara'da da Türk-Sovyet ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi için bazı girişimler başlatılmıştı. Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Aralov, 25 Mayıs 1922'de Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'e verdiği notada, Türkiye ile Rusya arasında bir ticaret anlaşması imzalanmasının gerekliliğini vurgulayarak Rusya ile Türkiye arasındaki ticaret ilişkilerini saptayacak bir komisyonun kurulmuş olduğunu, Rusya'nın Türkiye'ye ticari mal olarak petrol, benzin ve diğer petrol

¹⁰² 1924-1925 yıllarında Transkafkasya Federasyonu'nun Transkafkasya Devlet Ticaret Örgütü aracılığıyla Türkiye ve İran'a yaptığı ihracat 27.871.000 altın ruble gibi şaşırtıcı bir rakama ulaşmıştı. A.g.m., s. 90; Şemsutdinov ve Bağirov, s. 252.

¹⁰³ A.g.m., s. 90. Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret istatistikleri 1878 yılından itibaren yayınlanmaya başlamış, ancak Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından yapılan bu yayınlar I. Dünya Savaşı sırasında kesintili olarak yapılmış, 1918-1922 yıllarında ise hiç yayın yapılmamıştır. Şevket Pamuk (haz.), *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, C.I, Ank., Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995, s. 1-2. Dolayısıyla, Türkiye'nin 1922 yılında gerek Transkafkasya gerekse Rusya ile ticaretine ilişkin Türk kaynaklarına dayalı sağlıklı rakamlar verilememektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ticaret istatistikleri ise, 1923 yılından itibaren Maliye Vekâleti tarafından yayınlanmaya başlamıştır.

ürünlerinin yanı sıra çimento, kiremit, kereste gibi inşaat malzemesi sağlayabileceğini, bunlara karşılık olarak da Türkiye'den fındık, mazı ve deri için kullanılan benzeri yumuşatıcı maddeler ve hububat ürünleri alacağını, ayrıca Sovyetler Birliği'nin Ankara'da bulunan Dış Ticaret Temsilciliği'nin Türk Savunma Bakanlığı'na çok düşük fiyatla petrol temin edeceğini, zira özel şirketlerin şiddetli rekabetini engellemek için fiatların düşük tutulması gerektiğini bildiriyordu¹⁰⁴.

Aralov'un da belirttiği gibi, Anadolu 1922 yılında petrolün pazarlanması aşamasında uluslararası rekabete sahne oluyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1920'li yıllarda, Amerikan emperyalizmi, özellikle "Standard Oil Co" gibi büyük Amerikan petrol şirketleri dünya petrol üretim ve pazarlamasının büyük kısmını ellerinde tutuyor ve dünyanın önemli petrol bölgeleri üzerinde diğer Batılı petrol şirketleriyle egemenlik ve nüfuz mücadelesine girişiyordu. ABD'nin ve Avrupalı devletlerin yanı sıra Sovyetler Birliği de bu mücadelenin içinde yer alıyordu¹⁰⁵.

1922 Mayıs ve Temmuz'unda basında da yer alan bazı gelişmeler, Anadolu'daki Amerikan-Sovyet petrol rekabetini kanıtlayıcı nitelikteydi. Şöyle ki, "Standard Oil & Cie'nin Mersin-Yenice-Konya üzerinden Anadolu'ya petrol sevkiyatı yapmaya başladığı, aynı zamanda şirketin bu hatta sarnıç vagonlarının çalışmasını sağlamak amacıyla girişimlerde bulunduğu"¹⁰⁶, "Mersin limanındaki petrol ticaretinin son aylarda hız kazandığı, Standart Oil'in de gerek yerel tüketimi gerekse iç bölgelerdeki vilayetlerin ihtiyacını karşılamak amacıyla önemli miktarda (binlerce varil) petrol temin ettiği ve bu petrolün Standart Oil'in Romanya'daki bir şubesinden Türk tüccarlarınca ithal edildiği, ancak bu petrolün düşük kalitede olmasına karşın ülkedeki petrol darlığı nedeniyle hızla tüketildiği, bununla birlikte Türk tüccar ve tüketicilerinin Standart Oil'in temin ettiği petrolden daha ucuz olan Batum petrolünü tercih ettikleri, Mersin limanına kısa bir süre önce 40.000 varil Batum petrolü gelmesine karşın bütün vilayetlerden sürekli olarak Mersin'e Batum petrolü siparişi verildiği, bu arada bir petrol şirketinin çeşitli gıda maddeleri ve başka ürünler karşılığında Vnechterg (Kafkasya Ticareti Sovyet Örgütü)'den önemli miktarda Batum petrolü temin

¹⁰⁴ Yerasimos, s. 458-459.

¹⁰⁵ *Petro-Strateji*, İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., 1996, s. 27-28.

¹⁰⁶ Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1, 20.5.1922 tarihli "La Revue Commerciale d'Orient" dergisi kaynaklı istihbarat raporu.

ederek Türkiye'ye ithal ettiği, ne var ki gerek vergi ödemeleri gerekse depo kurulması ve sarnıç vagonlarının kullanılması konularında kendisine kolaylık sağlanması için Ankara Hükümeti nezdinde girişimde bulunan Standard Oil'in Anadolu'daki petrol pazarına egemen olmaya çalıştığı ve Anadolu gazetelerine göre Standart Oil'in talebinin şirket faaliyetlerinin Türk yasa ve yönetmeliklerine uygun olması koşuluyla Ankara tarafından dikkate alındığı¹⁰⁷ yönündeki haberler, yalnızca Anadolu'daki petrol rekabetini gözler önüne sermiyor, aynı zamanda Transkafkasya-Türkiye ticaretinin artan önemini gösteriyordu.

Bu arada, 1922 yazında günlük gazete sütunlarında Sovyetlerin Anadolu'daki ekonomik etkinliğinin gün geçtikçe arttığına dair haberler sıkça yer alırken, Rus Dışişleri Komiserliği himayesinde çalışmalarını sürdüren "Transkafkasya Kooperatifi"de Anadolu'da faaliyet gösteren Rus ticari şirketlerinin en önemlilerinden birisi olarak tanıtılıyordu. Bu kuruluş özellikle Trabzon, Samsun ve Karadeniz'in iç kısımlarında faaliyet gösteriyordu. Rusya, her ne kadar kara yollarının ve demiryollarının bozuk olması ve yeterince araca sahip olmaması nedeniyle istediği düzeyde ihracat yapamasa bile yine de Anadolu'ya meta satabiliyor, oradan da ihtiyacı olan tarım ürünlerini ithal edebiliyordu. Ancak bazı Türk şahsiyetler, Rusya'ya ihrac edilen Türk ürünlerinin fiyatının Rusya'dan ithal edilenlerden daha yüksek olmasından endişe ediyorlardı. Bunun yanı sıra Rusların, Anadolu'da aylarca yaptıkları uzun araştırmalar sayesinde Anadolu'nun zenginliklerini, bazı ürünlerin miktarını öğrenmiş olmalarına karşın Anadolu üretici ve tüccarları, Rusya'nın gerçek ekonomik durumu ve buradaki bazı mal stokları hakkında bilgi sahibi değildiler. İşte koşullardaki bu orantısızlık ve Türk ticareti aleyhindeki bu durum, Rusya'da bir "Türk Ekonomik Misyonu" oluşturma düşüncesini doğurmuştu. Öyle ki bu misyon, aynen Anadolu'da faaliyet gösteren Rus misyonu gibi çalışacak ve yapacağı anket ve istatistiklerle Güney Rusya'nın ihtiyaçlarını ve zenginliklerini saptayacak, böylece Türklerin hem ekonomik açıdan korunmaları hem de ürünlerinin gerçek ticari değerinden satılması sağlanmış olacaktı¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, 15.7.1922 tarihli "La Revue Commerciale d'Orient" dergisi kaynaklı, 21.7.1922 tarihli İstihbarat raporu, s. 44. Bkz. EK VII.

¹⁰⁸ Château de Vincennes, 7 N 3257, D. 1, 5.8.1922 tarihli "Informateur d'Orient" kaynaklı, 11.8.1922 tarihli istihbarat raporu, s. 40. Bkz. EK VIII. Türkiye ile Ukrayna arasında 2 Ocak 1922'de imzalanan "Dostluk Antlaşması"nın TBMM'de tasdik edilmesinden sonra bu tasdiknamelerin Ukrayna'da teati edilmesi için 1922 ilkbaharında Rusya'ya bir Türk heyeti gönderilmiş (Bkz. Gürün, s. 76) ve bu heyetin

Görüldüğü gibi, 1922 yazında, Ankara Hükümeti bir yandan Türkiye-Transkafkasya ticaretini eşit koşullarda gerçekleştirmek amacıyla önlemler almaya çalışırken diğer yandan Kafkas Cumhuriyetleri ile ticaretini sürdürmeyi ihmal etmiyordu. Ve de Kafkas Cumhuriyetleri'ne 3.000 tonu Şark Cephesi demiryolları, 17.000 tonu da resmi daireler, kuruluşlar ve mektepler için olmak üzere toplam 20.000 ton gibi hiç de azımsanmayacak bir miktarda benzin, petrol ve petrol ürünleri siparişi veriyordu¹⁰⁹.

Ancak Türkiye-Transkafkasya ticaretindeki bu gelişmeler, Türkiye ile Rusya arasındaki siyasi ilişkilerden nasibini alacaktı. Büyük Zafer'den sonra 9 Eylül 1922'de İzmir'in geri alınması ve Türk ordusunun Boğazlar'a doğru ilerlemesiyle başlayan olaylar zincirinde, özellikle Boğazlar sorunu nedeniyle Türk-Sovyet ilişkilerinde gerginlik yaşanacaktır. Rusya, Mudanya Konferansı toplanmadan öne 24 Eylül'de İtilaf Devletleri'ne bir nota göndererek konferansa katılmak istediğini bildirmiş, 27 Eylül'de ise Transkafkasya Cumhuriyetleri aynı isteği tekrarlamıştı¹¹⁰. Bu arada Mustafa Kemal Paşa, 29 Eylül'de, İtilaf Devletleri'nin 23 Eylül tarihli notasına cevap vererek Mudanya Konferansı'nı kabul ettiğini bildirmişti¹¹¹. Bu, Sovyetler'e göre, konferans süresince Boğazlar'ın İtilaf Devletleri'nin işgali altında kalmasının kabul edilmesi demektir. Ve de Sovyetler Birliği, Aralov aracılığıyla Türk Dışişleri Bakanlığı'na bir nota vererek dış politikadaki bu uyuşmazlıkları, özellikle Türk Hükümeti'nin Mudanya Konferansı'na katılmayı kabul ettiğini haber vermeyişini kınayacaktır. Bu nota ve görüşmelerden sonra, 4 Ekim'de, Türk Hükümeti İtilaf Devletleri'nden Rusya, Ukrayna ve Gürcistan Cumhuriyetleri'nin Boğazlar sorunu nedeniyle konferansa katılmasını isteyecek, bu arada Mudanya Konferansı kesintiye uğrayacak ve konferansı kurtarmak amacıyla Paris'e giden İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Fransa Başbakanı Poincaré ile Rusya'nın konferansa katılması konusunu

başkanlığını yapan Dr. Rıza Nur, Ukrayna'nın başkenti Harkofta basın mensuplarına verdiği bir demeçte, Ukrayna ile yapılan siyasal antlaşmaya ilave olarak bir ticaret anlaşmasının yapılmasının söz konusu olduğunu ve de Rus pazarlarının durumunu incelemek amacıyla Türkiye'de uzman ve tüccarların da katılımıyla özel bir kurulun oluşturulduğunu açıklamıştı. Château de Vincennes, 7 N 3257, D. I, Harkofta çıkan 8.7.1922 tarihli "Kommounist" kaynaklı, 11.8.1922 tarihli istihbarat raporu. Ancak Dr. Rıza Nur'un anılarında, Rus pazarlarını incelemek üzere kurulan bu komisyonla ilgili bilgiye rastlanamamıştır. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. III, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968, s. 906-946.

¹⁰⁹ 5.9.1338 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı. BCA: 1823, 030.18.1.1. (5.9.1922) 5.27.19. Esasında 1922 Şubatı'nda Tiflis'te toplanan Türkiye-Transkafkasya Ekonomik Konferansı'nda Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında 1922 yazında imzalanan ticaret sözleşmesi de, yukarıdaki gelişmelere yasal dayanak hazırlayıcı nitelikteydi. Şemsutdinov ve Bagirov, s. 246.

¹¹⁰ Yerasimos, s. 472.

¹¹¹ *Nutuk-Söylev*, C. II, s. 905.

konuşacaktı¹¹². Ayrıca, konferansın Lozan'da yapılması yönünde karar alan İtilaf Devletleri, 1922 Ekimi'nin ortalarında Sovyet Rusya, Ukrayna, Gürcistan gibi bazı devletleri tam üye olarak olamasa da ülkeleriyle ilgili konuların görüşülmesi sırasında hazır bulunmak üzere çağırma kararı alacaklardı¹¹³.

Lozan Konferansı öncesi yoğun temasların yaşandığı bu günlerde, Yusuf Kemal Bey'in Dışişleri Bakanlığı'ndan ayrıldığı tarih olan 24 Ekim'de Dışişleri Bakanlığı, Aralov'a bir nota vererek henüz Rusya ile Türkiye arasında bir ticaret anlaşması yapılmamış olduğundan Ankara'daki Sovyet Dış Ticaret Temsilciliği'nin kapatılmasını isteyecekti. Aralov ise, 26 Ekim'de verdiği cevabi notada, Sovyet Büyükelçisi olarak kendisinin aynı zamanda Dış Ticaret Temsilcisi görevi yapmakta olduğunu, yeterlik belgesini daha önce Türk Dışişleri Bakanı'na sunduğunu, Sovyet Dış Ticaret Komiserliği'nin Anadolu'da TBMM'nin izni ve bilgisi dahilinde faaliyet gösterdiğini ve bu faaliyetlerin büyük kısmının TBMM'nin çeşitli bakanlıklarına yapılan mal teslimatlarından oluştuğunu, Sovyetlerin bu faaliyetlerinde herhangi bir kâr amacı gütmeyeceğini, ancak o dönemde her ekonomik yardımın Türkiye için yaşamsal önemde olduğunu vurguluyor ve bir buçuk yıldır yapılamayan ticaret anlaşması görüşmelerinin hemen başlatılacağını bildiriyordu. 28 Ekim'de ise bu görüşmeler Ankara'da başlıyordu¹¹⁴.

Aralov, anılarında, bu konuda İsmet Paşa ile yaptığı görüşmede, ona, Türkiye'de faaliyet gösteren Sovyet dış ticaret organlarının ayrıcalıklı bir konuma sahip olmalarının mümkün olmadığını, çünkü Rusya'nın Türkiye'de kapitülasyon düzeninin kaldırılmasını kabul eden ilk ülke olduğunu, kendilerinin her iki ülke çıkarına olmak üzere Türkiye ile ekonomik ilişkilerini iyileştirmeye çalıştıklarını hatırlattığını yazmaktadır. Aralov, ayrıca, Lozan'a gönderilecek heyete baş murahhas olarak atanan İsmet Paşa'nın 5 Kasım'da Lozan'a hareket etmeden önce kendisine Sovyet Dış Ticaret Temsilciliği sorununu uzlaşıcı bir biçimde çözümlendiğini söylediğini, ancak İsmet Paşa'nın Lozan'a gidişinden sonra Başbakan Rauf Bey'in Sovyet Dış Ticaret Temsilciliği sorununun peşini bırakmadığını, hatta Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye yapılmakta olan petrol ihracatını durdurduğunu bildirmektedir.

¹¹² Yerasimos, s. 473-475.

¹¹³ Sonyel, C. II, s. 291-292.

¹¹⁴ Yerasimos, s. 476, 515-517.

Rauf Bey'in Dış Ticaret Temsilciliği ile ilgili 5 Aralık 1922 'de yaptığı konuşmalara ve ABD firması Standard Oil ile petrol ticaretini genişleteceği yolundaki tehdidine camı sıkılan Aralov, Türk başbakanının kendisine Türkiye ile Rusya'da yürürlükte bulunan kanuni mevzuatın birbirine aykırılığı yüzünden Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ticaret yapılamayacağını, Sovyet dış ticaret organlarının vizesi olmadan hiçbir malın Rusya'ya sokulamadığını ve bu durumun Türk tüccarlarını rahatsız ettiği gibi iki ülke arasında her türlü ticareti de engellediğini söylediğini, ancak sorunun Türk tüccarlarının konuya enerjik bir şekilde el atmalarıyla çözümlendiğini ve Rauf Bey'in Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye petrol ihraç edilmesine yeniden izin vermek zorunda kaldığını yine anılarında açıklıyordu¹¹⁵.

İşte Boğazlar Sorunu nedeniyle Türk-Sovyet ilişkilerinde sorunların yaşandığı bir dönemde Sovyetler'den petrol ithalatının geçici bir süre için bile durdurulması, sadece Sovyetler Birliği'ni değil Türkiye'yi de rahatsız ediyordu. Türkiye, 1923'lerde tek bir rafinerisi bile olmayan, petrol ve petrol ürünlerini ithal eden bir ülkeydi; ancak o yıllarda henüz sanayinin kurulamamış olması ve özellikle taşıt sayısının az sayıda olması nedeniyle Türkiye'deki petrol tüketimi düşük düzeydeydi¹¹⁶. Yine de, özellikle Türkiye-Transkafkasya ekonomik ilişkilerinde petrol önemli bir yer tutuyordu. Örneğin 1922 yılında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden yaptığı ithalatın yaklaşık % 22'sini petrol ve petrol ürünleri oluşturuyordu¹¹⁷. 1923-1924 yıllarında Türkiye-Transkafkasya sınırındaki gümrüklerden (Gümrü ve diğer gümrüklerden) Türkiye'ye ihraç edilen malların % 58'i yine petrol ürünleriydi¹¹⁸.

Ticari alandaki bu gelişmelerin dışında Transkafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında teknolojik işbirliği de söz konusuydu. Bu dönemde Sovyet Rusya, restorasyon dönemi yaşamasına karşın, Türk Hükümeti'nin petrol endüstrisini geliştirmek amacıyla yaptığı teknoloji yardımı

¹¹⁵ Aralov, s. 174-177.

¹¹⁶ *Petro-Strateji*, s. 10.

¹¹⁷ Kerimov, *Kratkiye Soobşçeniya İnstituta Vostokovedeniya*, XXVI, 1958, s. 89.

¹¹⁸ 1923-1924 yıllarında Leninikan (Gümrü) ve Türkiye-Transkafkasya sınırındaki diğer gümrüklerden Türkiye'ye toplam 2.189 ton mısır, buğday unu, arpa, petrol ürünleri, çimento, kibrit, taş kömürü, metal ürünleri vb. ihraç edilmişti. Bu ürünlerin % 58'ini oluşturan petrol ürünlerinin miktarı 1.271 ton idi. *A.g.m.*, s. 90. Maliye Vekâleti Rüşumat Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından yayınlanan 1923 yılına ait dış ticaret istatistiklerinde Türkiye-Transkafkasya ticareti ile ilgili bilgiler yer almamakla birlikte, Rusya'dan yapılan toplam ithalatın (31.419 ton) %40'ını petrol ve ürünleri ile sabun ve yağlar oluşturuyordu. Maliye Vekâleti Rüşumat Müdüriyet-i Umumiyesi, *1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1340.

başvurusuna olumlu cevap vermiş ve bu başvuruyu Azerbaycan Hükümeti'ne iletmişti. Azerbaycan Hükümeti ise, verdiği yanıtta, kardeş Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını hızlandırmak amacıyla petrol sanayinin Türkiye'de oluşturulmasına katkıda bulunmaya kararlı olduğunu bildirmişti. Bunun yanı sıra Azerbaycan, petrol donatım araçlarının hibe olarak Türkiye'ye gönderilmesi ve bunların taşınması için gereken vagonların temini konusunda girişimde bulunmuştu¹¹⁹.

Sonuç

Görüldüğü gibi, Ulusal Bağımsızlık Savaşı yıllarında Transkafkasya Cumhuriyetleri ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler girift bir tablo görünümü vermektedir. Zira Kars Antlaşması'yla birlikte diplomatik ilişkilere paralel olarak ekonomik ilişkilerin başladığı bir dönemde, yani 1921 sonbaharından başlayarak özellikle 1922 yılında, Kurtuluş Savaşı'nı finanse edebilmek için şiddetle yeni finansman kaynaklarına gereksinim duyan Ankara Hükümeti'ne sağlayacağı parasal desteğin karşılığında ondan demiryolu ve maden imtiyazları koparmaya çalışan ABD ile Kafkasya sınırına yakın bölgelerde yabancı şirketlere bu imtiyazların verilmesinin gündeme getirilmesinden son derece rahatsız olan ve bu gelişmeler karşısında Türkiye ile Rusya arasında ortak bir ekonomik cephe kurmak isteyen ve aynen ABD gibi Ankara'nın mali sıkıntılarından yararlanarak özellikle Anadolu'nun doğu vilayetlerinde imtiyazlar elde etmeye çalışan Rusya'nın rekabeti söz konusuydu.

Büyük Taarruz öncesi Anadolu'nun tüm kaynaklarının ordunun beslenmesine, mevcudunun artırılmasına ve silahlandırılmasına tahsis edildiği bu dönemde, yeni finansman kaynakları arayışı içinde bulunan Ankara Hükümeti dış yardımlara da başvurmuştu. Özellikle Sivas Kongresi öncesi ve sırasında Amerikan mandası lehindeki ısrarcı tutumların yarattığı olumsuz ortamda ABD yardımı düşüncesinden uzaklaşan Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleriyle 1920 sonbaharından itibaren başlayan Sovyet para, silah ve cephane yardımlarının yanı sıra Azerbaycan, 1921 ilkbaharından itibaren petrol ve petrol ürünleri yardımı yapmaya başlamıştı. Ankara Hükümeti ise, gerek Kars Konferansı sırasında Ermenilere gerekse Rusya'daki açlık kurbanlarına yardımlarını esirgemeyecekti. Ankara

¹¹⁹ A.g.m., s. 90; Şemsutdinov ve Bağirov, s. 252.

Hükümeti ile Sovyet Rusya arasındaki dostluk ilişkilerinden rahatsızlık duyan Fransa ise, 1921 tarihli Ankara Anlaşması'yla birlikte yardımlarını başlatacaktı. Bunun dışında, Türkiye'nin Sakarya Savaşı sonrası hem siyasi hem de ekonomik açıdan son derece sıkıntılı günler yaşadığı bu dönemde, Sovyet yönetimindeki Transkafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında ticari ilişkiler de canlanmaya başlayacaktı. Türkiye ile Transkafkasya Sosyalist Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesinde ise, Moskova ve Kars Antlaşmaları ile olumlu bir atmosfere giren siyasi ilişkilerin yanı sıra Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin Batılı emperyalist devletlerin ekonomik etki alanı içine girmesini engelleme çabasının ve bu çerçevede Batılılara karşı Türkiye ile ortak bir ekonomik cephe kurma arzusunun rol oynadığı söylenebilir.

Özellikle 1922 Şubatı'nda Tiflis'te toplanan Türkiye-Transkafkasya Konferansı'nda imzalanan ticaret sözleşmesi sonrası Sovyet Cumhuriyetleri Dış Ticaret Komiserliği'nin Ankara'da temsilciliğinin ve Anadolu'nun çeşitli kentlerinde bu temsilciliğin şubelerinin kurulması, bunun yanı sıra gerek Moskova'da gerekse Transkafkasya'da (Azerbaycan ve Gürcistan'da) devlet eliyle ithalat ve ihracat kuruluşlarının oluşturulması, hatta bunlardan bazılarının Kars, Samsun, Trabzon ve İstanbul'da şubeler açması... İşte tüm bu oluşumlar, 1920'de sifıra düşen Türkiye-Transkafkasya ticaretinin özellikle 1922 yılından itibaren hızla canlanmaya başlamasını beraberinde getirirken diğer yandan Anadolu, Türkiye ithalatının en önemli kalemini oluşturan petrol konusunda uluslararası rekabete, Sovyet-ABD rekabetine sahne oluyordu. Ve de Anadolu'da faaliyet gösteren "Transkafkasya Kooperatifi" gibi ticari şirketler kanalıyla Türkiye ile ithalat ve ihracatını sürdüren Sovyet Rusya karşısında Ankara Hükümeti, gittikçe artış gösteren Türkiye-Transkafkasya ticaretini eşit koşullarda gerçekleştirmek için önlemler almaya çalışıyordu.

Kurtuluş Savaşı'nın son yıllarında ortaya çıkan bu son derece karmaşık tabloda, bir başka anlatımla Sovyet Rusya-Türkiye ilişkilerinden bağımsız bir şekilde incelenmesi olanaksız olan Türkiye ile Transkafkasya Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik nitelikli ilişkiler yumağında, Sovyet Rusya'nın yanı sıra gerek Anadolu gerekse Kafkaslar'da başta petrol olmak üzere ekonomik çıkarları bulunan ABD ile Doğu'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri süregelen tarihsel ekonomik üstünlüğünü korumaya çalışan Fransa da yer alıyordu. Sonuç olarak, 1921 sonrası Türkiye ile Transkafkasya arasında

oluşturulan ekonomik bağların irdelenmesi, bir yandan bu ilişkileri Kafkaslar ve Anadolu'daki Bolşevik yayılmacılığı perspektifinde ele alan Fransız arşiv belgelerinin ışığında değerlendirerek konunun boyutunu dar çerçeveden çıkartırken diğer yandan 1991 yılında Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını elde etmeleriyle ortaya çıkan yeni strateji dengesinde geçmişteki gibi uluslararası rekabete sahne olan Transkafkasya ile Türkiye arasındaki ekonomik köprünün sağlamlaştırılmasında tarihsel bakış açısını ve deneyimi gündeme getirerek katkı sağlayabilir.

ÖZET

Sakarya Zaferi sonrası imzalanan Kars Antlaşması ile birlikte, Türkiye ile Transkafkasya Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan Sosyalist Cumhuriyetleri) arasında bir yandan normal diplomatik ilişkiler kurulurken diğer yandan ticari ilişkiler de geliştirilmiştir. Türkiye ile karşılıklı ilişkilerin daha düzenli hale getirilmesi amacıyla 1922 Şubatı'nda Tiflis'te toplanan Türkiye-Transkafkasya Ekonomik Konferansı'nda ise, Türkiye ile bu cumhuriyetler arasında demiryolu, ticaret vs. sözleşmeleri imzalanmıştır.

Bu çalışmada, bir yandan yukarıdaki gelişmeler diğer yandan Kafkasya ve Anadolu ile yakından ilgilenen, özellikle petrol ve demiryollarına yatırım yapmak isteyen ABD'nin bölgedeki yayılmacı faaliyetlerinden son derece rahatsız olan Sovyet Rusya'nın bu girişimler karşısında Türkiye ile ortak bir ekonomik cephe kurma çabaları, ağırlıklı olarak Fransız arşiv belgeleri olmak üzere yerli ve yabancı kaynakların ışığında irdelenmeye çalışılacaktır. Dolayısıyla, bölgede yaşanan uluslararası rekabetin, Türkiye'nin hem siyasal hem de ekonomik açıdan sıkıntılı günler geçirdiği bir dönemde Türkiye-Transkafkasya ekonomik ilişkilerinin önemli gelişmeler kaydetmesinde oynadığı rol gün ışığına çıkarılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kars Konferansı, Türkiye-Transkafkasya Ekonomik Konferansı, Transkafkasya Ekonomisi, Sovyet Rusya, Fransa, ABD, Aralov, petrol, demiryolları.

**Les relations économiques entre la Turquie et la Transcaucasie,
zone de concurrence internationale, pendant la guerre
d'Indépendance turque
(après le traité de Kars du 13 Octobre 1921)**

RÉSUMÉ

Avec le traité de Kars signé à la suite de la victoire de Sakarya se sont instaurées entre la Turquie et les trois Républiques transcaucasiennes, Azerbaïdjan, Géorgie et Arménie, des relations diplomatiques et commerciales; et lors de la conférence économique turco-transcaucasienne qui s'est tenue à Tiflis en février 1922 ont été conclues des conventions ferroviaire, commerciale etc. en vue d'améliorer les relations entre les pays en question.

Cette étude vise à éclairer notamment à la lumière des documents officiels français et d'autres sources tant ces relations Turquie-Républiques socialistes transcaucasiennes que les efforts de la Russie qui tente de former avec la Turquie un front économique contre les empiètements étrangers et plus particulièrement contre les activités expansionnistes des Etats-Unis qui avaient des visées sur le Caucase et la Turquie et qui voulaient notamment investir dans les domaines des voies ferrées et de l'industrie et du commerce pétroliers.

Mots clefs

Conférence de Kars, Conférence économique turco-transcaucasienne, Economie transcaucasienne, Russie, France, Etats-Unis, Aralov, pétrole, voies ferrées.

R E P R O D U C T I
24.2.1922

Mission économique d'Araloff.-

Le gouvernement de Moscou cherche, en ce moment, à se créer une prédominance économique en Asie Mineure, en mettant à profit, pour y arriver, les difficultés financières dans lesquelles se trouve le gouvernement d'Angora. D'après Araloff même, Lénine a déclaré au IXme Congrès: " Jusqu'ici, nous étions les valeureux et courageux soldats rouges. Dorsnavant, nous serons les économistes rouges, les commerçants rouges."

Aussi se déclare-t-il d'emblée, arrivé à Angora, spécialement chargé d'entrer en pourparlers en vue de la conclusion de conventions économiques et commerciales entre la Turquie et la Russie.

Non seulement il a immédiatement commencé les pourparlers à ce sujet, mais il a créé déjà, à l'ambassade russe, un service économique composé de huit spécialistes venus avec lui, ses camarades Goldan, Lianhoff, Ismailoff, Roden, Nouchiranoff, Rejewsky, Maltchoff et un autre actuellement en route, et organisé, dans la capitale anatolienne, une expédition de produits fabriqués par les artisans et les industriels russes.

Les bolcheviks ne tendraient à rien moins que de se réserver 50% des capitaux étrangers nécessaires à la restauration économique de l'Anatolie. Ils tiendraient surtout à obtenir la concession des voies ferrées de l'Anatolie orientale, à l'instar de la politique de l'ancienne Russie tsariste. Si les Kemalistes paraissent disposés à octroyer aux Russes des concessions de mines et de commerce, en raison de leurs conditions plus avantageuses, ils se refusent à s'engager dans la même voie en ce qui concerne les chemins de fer, dont le caractère toujours politique les inquiète.

Le représentant bolchevique ayant fait au Commissaire des Travaux Publics quelques représentations au sujet des négociations entreprises entre Angora et le groupe des capitalistes américains représenté par M^r. Gillespie, à propos de la concession des voies ferrées dans les provinces orientales avoisinant la frontière du Caucase, Djelal bey, commissaire ad interim aux affaires étrangères, aurait répondu que les propositions des Américains sont à l'étude et qu'aucune concession ne leur a encore été accordée; que les propositions russes éventuelles seront également examinées et acceptées de préférence à conditions égales.

Après la course au pétrole anglo-américain, se dessine à présent la course à l'approvisionnement américain russe.

Il est vrai que Youssouf Kemal bey, commissaire aux affaires étrangères, vient, à son passage à Constantinople, de déclarer fautive la nouvelle d'une " protestation " russe contre les concessions américaines, mais il se peut qu'il ait fait une distinction mentale entre " protestation " et " représentation ".

Pour faciliter cette œuvre économique, la Russie viendrait de consentir à Angora un nouvel emprunt de deux millions de livres or, qui a permis au gouvernement de payer à ses fonctionnaires les appointements du mois dernier en or, à raison de 750 piastres la livre. C'est peut-être ce concours qui a permis au commissaire aux finances de déclarer récemment, après ses précédentes économies forcées, que " la situation financière du gouvernement de la Grande Assemblée n'a jamais été aussi brillante et aussi à même de faire face à toute éventualité."

CNR - 3-3-92

K - BOLCHEVIKS RUSSES & NATIONALISTES TURCS.

Inauguration de la section
commerciale bolchevique
d'ANGORA.

De l'"AGENCE D'ANATOLIE".

La section commerciale russe créée à ANGORA par le gouvernement bolchevique a été inaugurée hier, en présence des ministres et députés, journalistes et notables de la ville. ARAÛOFT, ambassadeur russe, prononça le discours suivant: "Les Occidentaux nourrissent l'intention d'asservir les peuples orientaux économiquement et politiquement. LA RUSSIE, au contraire, veut s'unir politiquement et économiquement avec l'Orient et la délivrer de la domination de l'Occident".

Ensuite, il fit ressortir pour la RUSSIE et la TURQUIE la nécessité de former un front économique. Il souhaita la victoire de l'armée turque et la prospérité de la Grande Assemblée et de son illustre président, MOUSTAPHA KEHAL. DJELAL bey, ministre intérimaire des Aff. Etr. fit ressortir, dans sa réponse, les difficultés économiques et politiques avec lesquelles la TURQUIE est aux prises depuis longtemps. Il dit également que la lutte nationale turque a pour but la délivrance des chaînes du régime capitulaire et concessionnaire de l'Occident. Il termina en remerciant la RUSSIE et son ambassadeur et exprima l'espérance que le bureau commercial turc aura toujours d'excellentes et actives relations avec le bureau commercial inauguré par la RUSSIE. L'assistance visita ensuite les produits industriels russes exposés à l'hôtel de l'ambassade.

EK II: "Rus Bolşevikler ve Türk Milliyetçiler" başlıklı, "Anadolu Ajansı" kaynaklı, 3.3.1922 tarihli Fransız istihbarat raporu. Château de Vincennes, 7N 3257, D.1.

TÜRK KURTULUŞ SAVAŞI YILLARINDA ULUSLARARASI REKABET ALANI OLARAK TRANSKAFKASYA VE TÜRKİYE'NİN EKONOMİK İLİŞKİLERİ 151

REPRODUCTION

Oplo.

Page : 28

Exemplaire No 6

Fascicolo No 1.

Le 17 Mars 1922.

La rivalité économique russo-américaine. De bonne source.

Espérant pouvoir contracter des emprunts à des taux avantageux sur les marchés des États-Unis, le Commissaire des Affaires Étrangères d'AFGORA étudie depuis quelques temps une entente avec des financiers américains, principalement au sujet de concessions de voies ferrées dans les provinces orientales.

Dès qu'il a eu connaissance des négociations en cours, le gouvernement soviétique a fait adresser des protestations au gouvernement d'AFGORA par son représentant, le camarade ARALOFF.

Le commissaire intéressé aurait répondu qu'aucune concession n'avait encore été accordée et que les propositions américaines étaient seulement soumises à un examen. Il aurait ajouté que, dans le cas où le gouvernement des Soviets voudrait formuler des offres, ces dernières seraient examinées et acceptées à conditions égales, de préférence à celles adressées par les Américains.

Soulignant l'intervention des Soviets, le "Poyan-Sabah", organe anti-unioniste de COKS/PLE, fait remarquer que la RUSSIE Bolchévique suit, en ANATOLIE et en ASIE CENTRALE la même politique que la RUSSIE Tsariste. Les Traités conclus par MOSCOU avec les Puissances de l'ASIE dit cet organe, ne tendent qu'à faire de l'ORIENT un instrument entre les mains de LENINE et de TROTSKY et pendant ce temps les Bolchévistes ont mené des négociations secrètes avec LONDRES, suivant exactement la politique de NICOLAS II."

De "L'orient" de SYRTE du 26
Février.

Mr. Mac DOWEL, représentant de la "Fondation ge", a entamé des pourparlers avec les Départements de l'Économie Nationale et des Travaux Publics pour la construction d'un chemin de fer

EK III a : "Rus-Amerikan Ekonomik Rekabeti" başlıklı, 17.3.1922 tarihli Fransız istihbarat raporu. Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1.

R. E. P. R. O. D. U. C. T. I. O. N.

Oplo.

Page : 29

Exemplaire No 6

Fascicule No 1.

Le 17 Mars 1922.

de YOUNOURTALIK (qui ont un port protégé situé à l'Est de MERSINE) SAMSOUE, Cette voie ferrée parcourra toute l'ANATOLIE du SUD au NORD. La construction de cette ligne qui est d'une importance capitale pour l'ANATOLIE nécessite l'octroi à la même Société de la concession de la ligne SAMSOUE - STIVAS.

On facilitera l'exploitation de cette ligne. Mr. Mac DOWELL a consenti à la fondation d'une Société anonyme ottomane pour cette construction.

L'activité déployée par les Américains dans le Proche-Orient et au CAUCASE a attiré la plus vive attention des Russes sur les faits et gestes de la mission américaine qui s'est rendue à BATOUK dans le but de procéder à des études dans les Républiques Transcaucasiennes lesquelles comme on sait sont indirectement contrôlées par la RUSSIE. Toute convention entre ces Républiques et les Américains ne pourra être conclue sans l'approbation et le consentement des Soviets.

Une mission économique Russe vient d'arriver à ANGORA pour régler certaines questions d'ordre économique et pour les bases d'une convention commerciale qui, outre autres clauses comprendra les suivantes :

1- Le règlement du trafic et des communications maritimes entre les ports des deux pays de la Mer NOIRE.

2- L'établissement des relations commerciales, fixation du tarif douanier et l'échange des produits entre les deux pays. (L'ANATOLIE procurera du blé et du bétail contre du pétrole et ses dérivés, cotonnades, lingerie et divers autres produits industriels).

3- L'organisation du mouvement de transit pour les marchandises de provenance turque qui passeront par la voie de BATOUK - BAKOU à destination de la PERSE.

4- L'accord concernant le rétablissement et le développement de la vie rurale, industrielle, minière, forestière, ainsi que la construction des voies de communications et des ports, par des techniciens et des spécialistes russes qui seront envoyés en ANATOLIE.

D'autre part, un bureau spécial a été créé à l'Ambassade de RUSSIE à ANGORA en vue de faire des études économiques en ANATOLIE.

Ce bureau se renseignera sur les richesses naturelles du pays, la situation des cultivateurs, des fermiers et la production des céréales. En outre, ce bureau est chargé d'obtenir des renseignements sur les capitalistes étrangers se trouvant en ANATOLIE, qui demandent des concessions.

EK III b : 26.2.1922 tarihli "Levant" (Izmir) dergisi kaynakli, 17.3.1922 tarihli Fransız istihbarat raporu. Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1.

REPRODUCTION

éplé.

Page 150.

Exemplaire No 6

Fascicule No 1.

Le 17 Mars 1922.

Les Sociétés coopératives russes se livrent de leur côté à des enquêtes sur la situation économique du pays. Ces Sociétés qui ont déjà un Bureau à TRETIZONDE, créeront bientôt des succursales dans les principaux centres commerciaux d'ANATOLIE.

Accords économiques entre MOSCOU et ANKARA. Do "L'Economiste d'Orient" du 10 Mars.

UN EMPRUNT EN RUSSIE.- Le Gouvernement de MOSCOU a décidé d'accorder un emprunt de 9.000.000 de roubles or au Gouvernement d'ANKARA, payable en 3 versements échelonnés. Le 1er versement sera payé dans quelques jours. En échange, le Gouvernement d'ANKARA s'engage à expédier en RUSSIE un stock de 2.500.000 kilos de céréales et 8.000 tonnes de charbon.

MISSIONS ÉCONOMIQUES RUSSES.- Un accord est intervenu entre ARALOFF, Représentant du Gouvernement soviétique russe à ANKARA et le Gouvernement turc en vertu duquel des missions économiques russes seront installées à TRETIZONDE, SIHOPE, SAMSOUR, IHBEGLI, ERDELI, ZONG OULDAK, ANKARA, TCHORCUM et YOZGAT. ARALOFF a déjà mandé à MOSCOU les experts nécessaires pour ces missions.

Le Commissaire de l'Intérieur de l'ANATOLIE a télégraphié à toutes les autorités provinciales d'accorder toutes facilités aux délégués russes.

LES VAPEURS TURCS SAISIS PAR LES RUSSES.- Le Gouvernement d'ANKARA a entrepris des démarches auprès du Gouvernement des Soviets pour la restitution des vapeurs de commerce ottomans saisis durant la guerre par la flotte russe dans le Mer NOIR.

EK III c: "Moskova ile Ankara Arasında Ekonomik Uzlaşmalar" başlıklı, 10.3.1922 tarihli "Economiste d'Orient" kaynaklı, 17.3.1922 tarihli Fransız istihbarat raporu. Château de Vincennes, 7N 3257, D.1.

Les Bolchévistes exportent en Anatolie du ciment et du pétrole. De source sûre.

La vapeur bolchéviste "THEODOSIA", venant de BATOUM, est arrivé à ZONGOULDAK chargé de ciment de NOVOROSSISK, de pétrole, de benzine et d'huile minérale provenant de BAKOU par BATOUM.

(NOTE DU S.L.- Les Bolchévistes veulent fonder à ZONGOULDAK un dépôt de marchandises qu'ils alimenteraient régulièrement. Des dépôts sont déjà installés dans les différents ports de la côte anatolienne.)

EK IV: "Bolşevikler Anadolu'ya Çimento ve Petrol İhraç Ediyorlar" başlıklı, 11 Nisan 1922 tarihli Fransız istihbarat raporu. Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1.

Do 14 Avril 1922

Handwritten notes:
M. K.
No. 308
O. N. C. O.

I. - RELATIONS COMMERCIALES AVEC L'ETRANGER

Exportation et importation de BATOUM les 24 et 25 Mars 1922. No 87 du 28 Mars 1922 des "Izvestia" de BATOUM.

De la douane de BATOUM, on a expédié le 24 Mars à l'étranger, 546 pouds de tapis, 1.130 pouds de ca-
vlar, 270 pouds de pétrole et le 25 Mars 49 pouds
de poaux de renards. Le vapour "PERSIA" a apporté de
l'étranger 7.193 ocils : 436.263 pouds de marchandises
(farine, sucre, étoffes, carton et vorrorio.)

Importations de BATOUM. No 66 du 26.III.22 des "Izvestia"
de BATOUM.

Le bateau italien "AFRICA" a apporté : 54.000
kilos de sucre pour la Banque commerciale italienne,
2.461 kilos de fil et de corde de chanvre pour le Whoo-
terg Caucasion à BATOUM et différentes marchandises
pour les commerçants de BATOUM (faux, charriots, pio-
ches, scieuses, pneus d'automobile, étoffes, cacao,
confection, maroquie etc..).

Importation de blé à BAKOU. No 308 du 11.III.22 de la "Pravda"
Ggouzi" de TIFLIS.

La plus grande partie du blé, arrivant à BAKOU,
est apportée par des voiliers turcs et persans qui le
livrent en échange de pétrole et de ferraille. La
quantité de blé importée à BAKOU s'élève à 480 tonnes
par mois. En réglementant ce commerce, il serait possi-
ble d'obtenir encore plus de blé et à des conditions
plus avantageuses. La douane de BAKOU perçoit sur le
blé importé 10% d'impôt en nature.

Le blé apporté du CANADA tient la deuxième pla-
ce, comme quantité. La qualité de ce blé est très
bonne et il peut être utilisé en mélange avec
d'orge. L'augmentation des tarifs de chemins de fer
a augmenté de 100% le prix du pain fabriqué avec ce
blé.

La quantité de blé apportée d'AZERBEIDJAN est
insignifiante à cause des frais de transport. Ce blé
est transporté à BAKOU à dos de chameaux.

EK V : "Yabancı Ülkelerle Ticari İlişkiler" başlıklı, Batum gümrüğünde
yapılan ihracat ve ithalat hakkında 14.4.1922 tarihli Fransız
istihbarat raporu. Château de Vincennes, 7N 3257, D.1.

VI - RELATIONS TURCO-RUSSSES.

Signature de conventions consu-
laire et ferroviaire turco-
transcaucasienne.

No 154 du 14 Juillet de
"Troudovoy BATOU".

TIFLIS, le 12.VII - Une réunion plénière de la
Conférence Turco-Transcaucasienne a
eu lieu le 2 Juillet. - Après un examen définitif, ont
été signées par les deux Délégations les conventions
consulaire, postale et télégraphique, ferroviaire et
juridique. - Resteront les conventions de transit et
commerciales, dont la ratification aura lieu prochainement.

(NOTE DU S.S. - Complète le radio bolchévique
inséré au C.R. 56, Page 37.) -

EK VI a: "Türk-Rus ilişkileri" başlıklı, Türkiye ile Transkafkasya Cumhuriyetleri arasında konsolosluk ve ticaret sözleşmelerinin imzalanması hakkında 14.7.1922 tarihli "Troudovoy Batoum" kaynaklı Fransız istihbarat raporu. Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1.

Commission économique tur-
quo à TIFLIS.

D'un voyageur parti de TIFLIS
fin Février.

A TIFLIS siège une Commission économique tur-
que dont les membres sont : SOUAD Bey, Conseiller
au Commissariat des Affaires Etrangères, MOUAFTEUK
et CHEVKET Bey, Inspecteurs aux Finances.

EK VI b: "Tiflis'te Türk Ekonomi Heyeti" başlıklı Fransız istihbarat raporu. Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1.

Page : 21

Exemplaire No. 1

Fascicule No. 1

Le 21 Juillet 1922.

Le "Standard Oil" essaye de dominer le marché du pétrole en ANATOLIE. Elle obtient d'ANGORA l'autorisation de se livrer à son industrie en se soumettant aux lois du pays.

"Revue Commerciale d'ORIENT" du 15.VII.22.

Le commerce du pétrole dans le nord de MERSINE a pris depuis quelques mois une grande extension. -- Ces temps derniers, la "Standard Oil" a fourni le marché de plusieurs milliers de caisses de pétrole pour la consommation locale ainsi que pour les provinces de l'intérieur.

Le pétrole de provenance roumaine de la Société Roumano-Américaine qui est une filiale de la "Standard Oil" a été importé par des négociants du pays qui ont fait de nouvelles commandes. -- Malgré la qualité inférieure de ce produit, il a été absorbé par le marché, vu le manque de pétrole qui se faisait vivement sentir.

Cependant, actuellement, les négociants et les consommateurs donnent la préférence au pétrole de BATOUM dont 40.000 caisses viennent d'arriver à MERSINE et qui ont été vendues à meilleur prix que le pétrole fourni par la "Standard Oil". -- Aussi les provinces font continuellement de nouvelles commandes à MERSINE, réclamant d'urgence l'envoi de nouvelles quantités de pétrole de BATOUM.

Nous apprenons qu'une Société pétrolière s'est livrée à d'importants achats de pétrole de BATOUM provenant du Vnehtorg (organisation soviétiste pour le commerce du CAUCASE). -- Ce pétrole avait été livré par ce dernier à la Société "Socifros et GAMI" contre différents produits alimentaires et autres.

La "Standard Oil" a fait les démarches nécessaires auprès du Gouvernement d'ANGORA afin d'obtenir des facilités en ce qui concerne les différents droits à payer ainsi que pour l'installation de dépôts et l'emploi de wagons-citernes. -- On assure que cette Compagnie s'efforce dès maintenant de dominer le marché de pétrole en ANATOLIE.

Les journaux d'ANATOLIE, arrivés par le dernier courrier portent que la demande de la "Standard Oil" a été prise en sérieuse considération à la condition que, pour ce qui concerne ses opérations en ANATOLIE, elle se soumettra aux lois et règlements ottomans.

D'autre part, on télégraphie de LONDRES au "Matin" que les négociations de cette Compagnie avec le Gouvernement d'ANGORA sont terminées. -- La "Standard Oil" obtient l'autorisation de se livrer à son industrie dans toute l'ANATOLIE.

EK VII: "Standard Oil Anadolu'da Petrol Pazarına Hâkim Olmaya Çalışıyor" başlıklı, 15.7.1922 tarihli "Revue Commerciale d'Orient" dergisi kaynaklı, 21.7.1922 tarihli Fransız istihbarat raporu. Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1.

Fascicule No 1.

Le 11 Août 1922.

Les relations commerciales entre De l'Informateur d'ORIENT
la RUSSIE des Soviets et l'ANATOLIE du 5 Août 1922.

L'activité économique des Soviets en ANATOLIE s'étend de plus en plus et les quotidiens nous annoncent chaque jour les progrès que fait cette progande d'un nouveau genre, qui, sous une apparence purement pratique, cache des projets d'une toute autre importance.

Parmi les Sociétés commerciales russes qui exercent leur activité en ANATOLIE, l'une des plus importantes est la Coopérative Transcaucasienne qui opère sous le patronage du Commissariat russe des Affaires Étrangères; un Délégué Officiel de ce Commissariat est, en effet, adjoind aux représentants de cette Coopérative.

L'activité de cet organisme commercial s'étend particulièrement à TRÉBIZONDE, SASSOU et, en général dans toute la zone intérieure de la MER NOIRE.

Si la RUSSIE est totalement dépourvue de certains articles de toute première nécessité, au point d'être réduite à la famine, elle regorge par contre de marchandises dont l'exportation lui est rendue difficile par le manque de bras, le mauvais état des routes et des voies ferrées, la réaction des véhicules de toute sorte.

Malgré toutes ces difficultés, elle n'en parvient pas moins à introduire en ANATOLIE une bonne quantité de marchandises et à en exporter par compensation certains produits du sol qui lui font défaut.

Certaines personnalités turques, compétentes en la matière, s'inquiètent de la chose et se demandent si, dans l'échange de certaines marchandises, il n'y a point disproportion dans les avantages et les profits et si les produits cédés par la TURQUIE ne sont pas, en se basant sur les cours des marchés européens, supérieurs en valeur aux produits exportés par la RUSSIE.

Alors que les Russes savent parfaitement par les longues enquêtes menées depuis plusieurs mois, quelles sont les ressources de l'ANATOLIE, quelle est la quantité de certains produits qu'on saison de leur abondance, les détenteurs anatoliens peuvent et ont intérêt à vendre à très bas prix; les producteurs et les négociants d'ANATOLIE ignorent tout de la véritable situation économique de la RUSSIE et ne sont en rien renseignés sur les stocks existant de certaines marchandises qui, vu leur accumulation, pourraient être acquises par les Turcs dans des conditions beaucoup plus avantageuses.

Cette disproportion dans les conditions des échanges, ce désavantage pour le commerce turc, ont suggéré l'idée d'une mission économique turque en RUSSIE; cette mission remplirait le même rôle que la mission russe en ANATOLIE.

Des enquêtes menées par cette mission économique turque, des statistiques dressées par elle, se dégagerait une connaissance à peu près exacte des besoins d'une part et des richesses d'autre part de la RUSSIE Méridionale; cela permettrait aux Turcs de se défendre économiquement et de taxer les produits cédés par eux à leur juste valeur commerciale.

EK VIII: "Anadolu ile Sovyet Rusya Arasında Ticari İlişkiler" başlıklı, 5.8.1922 tarihli "Informateur d'Orient" kaynaklı, 11.8.1922 tarihli Fransız istihbarat raporu. Château de Vincennes, 7 N 3257, D.1.